

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

Тарих йўналиши

13.437-гуруҳ битирувчиси Абдуллаев Мухриддин
Иброхимжон ўғлининг

“Ўзбек халқининг деҳқончилиқ ва ҳунармандчилиқ
билан боғлиқ удумлари” (Фарғона водийси мисолида)

мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ
ИШИ

Илмий раҳбар: тарих кафедраси
катта ўқитувчиси С. В. Йўлдошев

ФАРҒОНА - 2017

Битирув малакавий иш кафедранинг 2017 йил ____-май ____-йиғилишида муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган.

Кафедра мудири _____ С.Мирсоатова

Тақризчилар: 1. С.Йўлдошев

2.З.Хатамов

Кириш.....	4-8
I.боб. Фарғона водийси аҳолиси ва хўжалик анъаналари.....	9-32
I.1. Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби ва жойлашуви.....	8-21
I.2. Хўжалик анъаналарининг шаклланиши.....	21-32
II.боб. Хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар	34-60
2.1. “Авесто” деҳқончилик билан боғлиқ удумларни ўрганишда муҳим манба	34-42
2.2. Деҳқончилик билан боғлиқ удумлар.....	42-53
2.3. Хунармандчилик билан боғлиқ удумлар.....	53-60
Хулоса.....	61-63
Фойдаланилган манба ва адабиётлар.....	63-65

Кириш

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги: Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён миллий ўзликни тиклаш, ўзбек халқининг тарихий ўтмиши ҳақидаги ҳақиқатни қарор топтириш, тарихий, миллий қадриятлар ва бойликларни унинг ҳақиқий эгасига қайтариш йўлида том маъноси билан оламшумул ишлар амалга оширилди. Ўтган даврни унинг моҳияти ва мазмунидан келиб чиқиб, ҳеч иккиланмасдан буюк ўзгаришлар даври деб аташ мумкин Ўзбекистоннинг мўртабар замини жаҳон маънавияти ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ ва буюк алломаларни тарбиялаб вояга етказган муқаддас диёрдир. Республикамиз биринчи Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, “Фарзандларимиз, келажак авлодлар биздан шу ўлкани, шу муқаддас заминни яна ҳам бой, кучли ва кудратли ҳолатда қабул қилиб олишлари учун биз буюк аجدодларимизга нисбатан қандай миннатдорчилик туйғуларини ҳис этаётган бўлсак, ўғил-қизларимиз, келажак авлодлар ҳам бизга нисбатан шундай миннатдорчилик туйғуларини ҳис этишлари учун, лозим бўлган ҳамма ишни қилиш бизнинг фуқаролик бурчимиздир...”¹

Буюк аждодларимизнинг беқиёс маънавий мероси, минг йиллик тарихимиз ва маданиятимизга асосланган маънавий ҳаётимизни тикладик. Динимиз ва тилимизга қайтдик, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримиз, хуллас, инсон маънавиятига даҳлдор барча бойликларимиз қайтадан қад ростлади. Одамларда ўзликни англаш, миллий ғурур, орият, ўтмишдан фахрланиш, порлоқ келажакни барпо этишни ўз қўлимизга олганимиздан ғурурланиш каби туйғулар камол топаяпти, уларнинг бугунги ва эртанги кунга ишончи ортиб борапти. Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, ўз тарихимизни ҳаққоний ўрганишга, ўтмишдаги аждодларимиз қолдирган бой тарихий, маданий-маънавий бойликлардан баҳраманд бўлишга кенг йўл

¹ Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. – Т., 1995. Б.20.

очилди. Юртимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида ўтмиши буюк халқнинг келажаги буюк бўлмоғи зарур деган туйғу барқарор бўлиб, тарихий меросимизга, бебаҳо қадриятларимизга ҳурмат ва эҳтиром ҳислари жўш урмоқда.

Юртимизнинг миллий истиқлолига эришиш шарофат билан ўзбек халқининг этник тарихини чуқур ўрганиш ва уни ҳаққоний, ростгўйлик асосида ёритиш ҳамда миллий қадриятларимизни тиклаш вақти келди.

Давлат Мустақиллиги қўлга киритилгандан кейинги ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А. Каримов раҳбарлигида олиб борилган ички ва ташқи сиёсат бугунги кунга келиб тўғри, халқчил сиёсат эканлиги кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилмоқда. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, мамлакатда олиб борилаётган миллий-этник сиёсат ҳам Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилаётган юздан ортиқ миллат ва элат вакиллариининг манфаатларига тўла мос келади. Ҳолбуки, ҳозирда олиб борилаётган ушбу миллий-этник сиёсат Республика ҳудудида яшаётган барча миллат ва элатларнинг қадриятлари, тили, маданияти, диний эътиқоди, урф-одат ва анъаналарини ҳурмат қилиш, авайлаш ва ривожлантириш мақсадларига йўғрилганлиги билан аҳамиятлидир².

Мазкур илмий ва айни вақтда амалий аҳамиятга эга бўлган масалаларни ўрганишда этнологларнинг тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, турли этнослар ўртасидаги ўзаро этногенетик, этномаданий, хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумларни ўрганиш ва ёритиш этнологлар олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. – Т., 1997. -Б. 88

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Халқларнинг анъаналари масаласини ўрганишда, тадқиқотчи, биринчи навбатда, ўрганаётган халқ ҳозирда яшаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқми ёки йўқ, иккинчидан, ушбу халқнинг қадимий аجدодлари тўғрисидаги қадимги битиклар, ёзма манбаларда қандай маълумотлар мавжудлиги каби саволларга аниқлик киритиб олоғи керак. Чунки бу саволлар ҳар бир халқнинг этногенетик тарихини ташкил этади. Этногенетик жараёнлар эса жуда узоқ давом этадиган ижтимоий ҳодисадир. Муаммога ушбу илмий ишланма нуқтаи назаридан ёндашилса, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни жуда узоқ давом этган ижтимоий ҳодиса бўлиб, ўзбеклар халқ бўлиб шаклланганига қадар қатор тарихий ва этномаданий жараёнларни босиб ўтганлиги аён бўлади.

Хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олувчи узлуксиз бир жараёндир. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлики, хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар «этномулоқот ҳудудлар» деб номланувчи ҳудуд Фарғона водийсида бир мунча қизгин кечади. Одатда бундай ҳудудлар аҳолисининг этник турли-туманлиги шу билан бирга хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлари билан ҳам ажралиб туради.

Ушбу битирув малакавий ишни ўрганиш объекти сифатида танлаб олинган Фарғона водийси ҳам айнан мана шундай этномулоқот ҳудуди ҳисобланади.

Тадқиқотдан кўзланган бош мақсад Ўрта Осиёнинг этномулоқот ҳудудларидан бири ҳисобланган водий аҳолисининг хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар XIX-XX асрларга оид тарихий-этнографик материаллар асосида кўрсатиб беришдан иборатдир. Бу ўринда битирув малакавий иш орқали ушбу ҳудуддаги аҳолининг хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар тавсифи билан чекланиб қолмасдан, уларнинг моҳиятини, ривожланиш йўналишларини кўрсатиб беришни ҳамда бу жараёнларга таъсир этувчи омилларни аниқлашни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Фарғона водийси муқаддам ҳам тарихчи олимлар учун тадқиқот объекти бўлган. Ҳолбуки, бугунга келиб Фарғона водийси аҳолисининг хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар тарихини ўрганишда катта ютуқлар қўлга киритилган.³

Ушбу битирув малакавий ишини ўрганиш объекти сифатида танлаб олинган Фарғона водийси ҳам айнан мана шундай этномулоқот ҳудуд ҳисобланади. Мазкур ҳудудни текислик, тоғолди ва тоғ зоналарига ажратиш мумкин. Унинг иқлимий хусусиятлари ҳам ушбу географик жойланиш ҳолатидан келиб чиқади. Бундай ўзига хос географик ўрни, унинг табиий шароитининг қулайлиги қадимдан ушбу ҳудудда инсонларнинг истиқомат қилиши, деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлиб, уни ривожлантириш имконини берган. Хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олувчи узлуксиз бир жараён дир. Биз тадқиқотни бажариш мобайнида нафақат моддий маданият масалалари билан, балки унинг маънавий негизларига ҳам эътиборни қаратдик. Халқимизнинг маънавий қадриятлари сирасига кирувчи ушбу урф-одат ва расм-русумларни ҳам хўжалик-маданий белгиларга кўра турли кўринишларини учратдик. Мазкур урф-одат ва расм-русумлар эса ўз навбатида оилани тўкин-сочинликда ва бахтиёр ҳаёт кечиришида хизмат қилган. Аслини олганда икки хўжалик-маданий типларга мансуб бўлган

³Бернштам АН. Древняя Фергана. – Т., 1951., Рассудова Р.Я. Земледельческое хозяйство и местные рынки Ферганы XIX в. // Бортольдовский чтения 1976. Год третий. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1976. С. 69., Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки, Т., Фан, 1964, его же. К этнической истории узбекского народа. Т., Фан, 1974. Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., Фан. 1964. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1980. Бартольд В.З. К истории орошения Туркестана. Соч.т.З.М., 1965. Марков Г.Е.История хозяйства и материальной культуры. М. 1979; Занятие и быт народов Средней Азии, М. :Наука, 1971. Адуллаев У. С. Межэтнические процессы Ферганской долины (XIX- начало XX века): Автореф...докт. истор. наук. –Т.,2006.-С.50., Аширов А. А. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа (по материалам Ферганской долины):Автореф...докт. истор. наук.-Т., 2008. -С.50; Абдулахадов Н. У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята):Автореф...канд. истор. наук.-Т., 2008. -С.30; Саримсоков А. А. Календарные обряды узбеков (на основе материалов Ферганской долины): Автореф... канд. истор. наук. -Т., 2010. -С.26; Исоков З. С. Характерные особенности традиционного земледельческого хозяйства Ферганской долины в конце XIX начала XX века (характеристика и анализ хозяйственно-культурных традиций):Автореф...канд. истор. наук.-Т.,2011. -С.30.

анъана ассимиляцияси, интеграцияси ва консолидациялашуви асосида урф – одатларда умумийлик ҳам шаклланган.

БМИнинг назарий-услубий асоси: Жаҳон тарихи фанида қабул қилинган ижтимоий жараёнларни ўрганишда объективлик, тарихийлик, изчиллик каби тамойиллари ташкил этади. Манбаларни ўрганиш ва уларнинг ҳақиқатга яқинлик даражасини аниқлаш жараёнида муайян тарихий шароитлар, унинг вужудга келиши, муаллифларнинг шахси, ҳужжатларнинг яратилишига тўртки бўлган омиллар ҳисобга олинди. Фойдаланилган материалларнинг бошқа манбалар билан боғлиқлигини мушоҳада қилишга ва бу манбаларнинг асослилик даражасини аниқлашга алоҳида эътибор берилди. Тадқиқотнинг услубий асосини миллий мустақиллик мафкурасининг умуминсоний ва миллий қадриятлари ташкил этади.

Тадқиқот натижалари асосида айтиш мумкинки, хўжалик анъаналари кўпинча муайян этник жамоаларнинг йирик масштабдаги ўзаро муносабатлар шароитида шаклланади. Шу боис масалага чуқурроқ қаралса, кўплаб маданий анъаналарни кузатиш мумкин.

Мавзу икки боб, беш бўлим, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I.боб. Фарғона водийси аҳолиси ва хўжалик анъаналари

I.1. Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби ва жойлашуви

Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби анча мураккаб ва айни вақтда ўзига хос кўринишга эга бўлди. Статистик материалларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, Россия империясининг Туркистон ўлкасига қаршли Фарғона вилоятида яшаётган умумий аҳолининг 62,5 %ини ўзбеклар, 26,3 %ини қирғизлар ва 11,2%ини бошқа этник жамоа вакиллари, хусусан, тожиклар, уйғурлар, татарлар, қорақалпоқлар, шарқий славян халқлари, лўлилар, яҳудийлар ва бошқалар ташкил этган⁴.

Худудининг асосий қисми водийда жойлашган, маъмурий жиҳатдан эса бу даврда Самарқанд вилоятига бириктирилган Хўжанд уезди ҳам полиэтник қиёфага эга бўлиб, аҳолисининг 50 %га яқини тожиклар (94 304 нафар), 33 % ини ўзбеклар (61 622 нафар), 6 %дан кўпроғини эса қирғизлар (11465 нафар) ташкил этган. Бундан ташқари, ушбу жойда ҳам водийнинг ўтроқ ўзбек аҳолиси, Ўрта Осиё яҳудийлари, руслар ва шу каби этник уюшма вакиллари яшаганлар⁵.

Келтирилган статистик маълумотлардан кўриниб турибдики, ўрганилаётган тарихий-этнографик худуднинг асосий аҳолисини ўзбеклар ташкил қилган.

Маълумки, XX аср бошларига қадар ўзбекларнинг бир қисми ўтроқ, қолган қисми эса ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи ҳолда яшаганлар. XX аср бошларига келиб, водий ўзбекларининг 828 мингдан зиёдроғи ўтроқ ҳолда яшаб деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланганлар.

Турли уруғ-қабилавий тузилишга эга бўлган ярим ўтроқ ўзбекларнинг водийдаги умумий сони ўша давр статистик маълумотларига кўра 215 минг

⁴ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 йил.-Б. 11.

⁵ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 йил.-Б. 12.

нафардан кўпроқни ташкил этган⁶. Булар ичида турк, кипчок, қурама, юз ва шу қабилар нафақат сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил қилганлар, балки ўзларини алоҳида этник жамоа сифатида тан олиш билан бирга, хўжалик ва маданиятида ҳам кўчманчи чорвадор халқларга хос кўплаб хусусиятларини сақлаб қолган эдилар.

Турклар ўзбек халқи этник таркибидаги асосий қатламдан бири ҳисобланади. Улар Ўрта Осиё, хусусан, Фарғона водийси аҳолисининг шаклланиш жараёни ҳақида гап кетганда, ушбу тарихий-этнографик ҳудудга бир неча асрлар давомида турли турк, турк-мўғул қабилаларининг янги оқимлари келиб ўрнашганликларини айтиб ўтиш керак бўлади. Кўчманчи чорвадор турк, турк-мўғул қабилаларининг Ўрта Осиё, хусусан Фарғона водийси ҳудудига кўчиб келиб, жойлашув жараёнини икки катта босқичга ажратиш кўрсатиш мумкин. Биринчи босқич, бу то XV аср охири - XVI аср бошларига қадар, яъни Шайбонийхон бошчилигидаги даштиқипчок ўзбекларини бу ҳудудга кириб келгунгача бўлган давр.

С.С. Губаева «Бобурнома» ва бошқа ёзма манбалардаги маълумотларга асосланиб ҳамда Фарғона водийсидаги топонимларни таҳлил этиб ва бу даврда водий ҳудудида яғмо, қарлук, чигил, чоғроқ, қавчин, жалоир, барлос, найман, хитой, минг, қирқ, қанғли, бахрин, норин, тоғай, дуғлот, отарчи, арғин, каби турк, турк-мўғул қабилалари яшаганлар деб кўрсатади.⁷ Иккинчи босқич, бу даштиқипчок ўзбекларининг Шайбонийхон қўшинлари таркибида янги бир йирик оқимининг кириб келиши билан боғлиқ. Бу даврда юқорида номлари келтирилган уруғ-қабилаларга қондош бўлган этник уюшмалардан ташқари кўнғирот, қиёт, қатағон, кенегас, манғит, сарой, юз, кипчок, учуруғ каби қабилла вакиллари келиб ўрнашдилар.

Фарғона водийси ҳудудида доимий равишда турғунлашиб, маҳаллий халқлар билан этногенетик ва маданий алоқаларда бўлиб келганлар.

⁶ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 йил.-Б. 14.

⁷ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы... -С. 50-51.

Туркларга илмий адабиётларда Ўрта Осиё ҳудудига Шайбонийлардан анча аввал келиб ўрнашган турк, турк-мўғул қабилаларининг авлодлари сифатида қаралади⁸.

Ушбу этник жамоа вакилларининг асосий қисми биз кўриб ўтаётган даврга келиб турғунлашган, маҳаллий ўтроқ ўзбек аҳоли таркибига сингиб улгурган эди. Аини вақтда, уларнинг маълум қисми узоқ, асрлар давомида ўзининг этник жиҳатларини хўжалик ва маданиятида ўзига хослиликни сақлаб қолган ва ушбу хусусиятлари билан ён-атрофдаги бошқа этнослардан фарқланиб турар эдилар.

Ўзбек халқининг этник қатламига мансуб ушбу этнографик гуруҳни, яъни «турк»ларни тарихий-этнографик материаллар, хусусан дала материаллари асосида тадқиқ этган М.Ф. Гаврилов, А.К. Писарчик ва Б.Х. Кармышевлар алоҳида элат деб ҳисоблайдилар.⁹

Туркларнинг этник мансублиги масаласидаги бундай яхлит фикрнинг йўқлиги, айтиш мумкинки, маълум даражада аҳолини рўйхатга олиш маълумотларида ҳам ўз аксини топди. Масалан, 1897 ҳамда 1926 йиллардаги аҳолини рўйхатга олиш тадбирида туркларга «элат» деб қаралса, 1917 ва 1920 йиллардаги статистик маълумотларда эса улар «алоҳида қабилавий гуруҳ» сифатида эътироф этилади. 1897 йилда «турк»ларнинг Фарғонадаги умумий сони 14 441 нафарни, 1926 йилда эса 24 279 нафарни ташкил этган. 1926 йилги аҳолини рўйхатга олиш материалларидан яна шуни кўриш мумкинки, «турк»ларнинг асосий қисми Андижон ва Фарғона вилоятларида яшаганлар. Водийдаги 24279 нафар турклардан 20063 нафари Андижон ва

⁸ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 йил.-Б. 17.

⁹ Гаврилов М.Ф. Материалы к этнографии «тюрк» Ура-Тюбинского района. – Т., 1929. С. 6; Писарчик А.К., Кармышева Б.Х. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области // Изв. отд. общ.наук АН ТаджССР. - Сталинабад, 1953. Вып 3. С. 80.

Фарғона вилояти ҳудудида, 4216 нафари эса Ўш ва Жалолобод вилоятларида истиқомат қилганлар.¹⁰

Барча кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадор халқлар каби «турк»лар учун ҳам уруғ-қабилавий бўлиниш характерли бўлган. Ўрта Осиё ҳудудида туркларнинг тўртта йирик қабиласи (яъни турк, мусабозор, калтатой ва барлослар) яшаганлар.

С.С. Губаеванинг фикрича, Фарғона водийсида туркларнинг, асосан, барлос ва калтатой уруғлари яшаганлар. Айти вақтда тадқиқотчи Фарғона водийсининг қатор қишлоқларида «турк»ларнинг майда қавмлари ҳам яшаганликларини топонимик маълумотларга асосланиб кўрсатиб ўтади. Масалан, Ўш вилоятининг Аравон тумани ҳудудида «турк»ларнинг каррак, бешкарам, кўкятлабош, чождар, калтатўпи, супанлар, қинғирлар, сутхўр, калтатой каби майда қавмлари жойлашганлар.¹¹

Андижан вилояти туманларида ҳам «турк»ларнинг қатор майда қавмлари мавжуд бўлганлиги маълум. Марҳамат тумани ҳудудида асосан туркларнинг барлос уруғига тегишли туркитўғён, сутхўр, япалоқбош, супанлик, ёртонлар, кистакўз, мирзалар, папаватўпи каби майда қавмлари қайд этилган.

Хўжаобод тумани ҳудудида С.С. Губаеванинг фикрича, туркларнинг асосан барлос уруғи яшаган. Ушбу тадқиқотчи томонидан бу ерда кувакалмак, супанлик, япалоқбош, кистакўз сингари туркларнинг майда қавмлари яшаганлиги аниқланган. Яна туркларнинг бу каби майда бўлинмалари водийнинг Қува, Қувасой, Охунбобоев туманлари ҳудудида яшаганлиги ҳам кўрсатиб ўтилган. Маълумки, «турк»ларнинг катта бир гуруҳи Хўжанд шаҳри теварагида жойлашган Ўратепада ҳам яшаганлар.¹²

¹⁰ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы... С. 70.

¹¹ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы... С. 71-78.

¹² Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы... С. 69-71.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, «турк»лар, асосан, водийнинг жанубий-шарқий ҳудудларига жойлашиб қолганлар. Ш.И. Иноғомов, Я.Р. Винниковлар томонидан тузилган Фарғона водийсининг этник харитасида ҳам «турк»лар яшаб турган аҳоли манзилгоҳларининг жойлашуви айнан шу тарзда кўрсатилади. Шу билан бирга «турк»ларнинг водий бўйлаб жойлашуви ҳақида гап кетганда, С.С. Губаева томонидан билдирилган ушбу фикрни ҳам эътибордан қочирмаслик керак. «Мен йиғган материаллар, - деб ёзади у, - ушбу маълумотларни тўлдириш имконини беради. Турклар кўчиб юришлари даврида аввало қўйларини боқиш учун қулай бўлган жойни танлаганлар. Фарғонада асосан бундай жойлар экин экилмайдиган адир ва адиролди текислик ерлари ҳисобланади. Ўтроқлашаётган турклар, табиийки, асосан ўзлари кўчиб юрган жойларда ўтроқлашганлар. Шунинг учун Фарғона водийсидаги турк қишлоқлари ғарбдан бошланиб шарқда тугалланадиган, водийни жанубдан ўраб турувчи адир ёнларида жойлашган».¹³

Юзлар ҳам XIX-XX аср бошларида Фарғона водийсида яшаган йирик туркий тилли ўзбек қабилаларидан биридир. Бу даврда уларнинг асосий қисми водий ҳудудига туташ бўлган Зомин ва Ўратепада яшаганлар. Юзларнинг каттагина гуруҳи айни вақтда Фарғона водийси ҳудудидаги, ҳозирги Хўжанд вилоятига қарашли Нов ва Ж. Расулов номли (собик Пролетар) туманларида жойлашганлар. Бундан ташқари, Андижон вилоятининг Балиқчи, Асака, Шахрихон, Фарғона вилоятининг Бувайда туманларида жойлашган бир қанча қишлоқларда ҳам юзлар яшаганликлари маълум.¹⁴

Умуман, Ўрта Осиёга юзларнинг кириб келиши XV аср охири -XVI аср бошларида Шайбонийхон бошчилигидаги Дашти-Қипчоқ ўзбек

¹³Гаврилов МФ. Материалы к этнографии «тюрк» Ура-Тюбинскогорайона // Труды САГУ. Серия П. Orientalia. Вып. 2. - Ташкент, 1929. С.70-90.

¹⁴ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 .Б. 14.

уруғларининг ушбу хуудга кириб келиши билан боғланади. Фарғона водийси хуудида ҳам айна шу вақтда юзларнинг дастлабки гуруҳлари келиб ўрнашган бўлса керак.

Кейинчалик ҳам юзларнинг кўплаб гуруҳининг водий хуудига кўчиб ўтишлари давом этади ва улар водий сиёсий ҳаётида фаол иштирок қилганлар.

Қатор тадқиқотчилар Фарғона водийси ўзбек аҳолисининг шаклланишида иштирок қилган қирқлар юзларга яқин бўлган қабила бўлиб, асосан, юзлар жойлашган хуудларда яшаганлар.

Қипчоқлар туркий тилли этнослардан яна бири бўлиб, узоқ давом этган этник ва этнослараро жараёнлар давомида ўзбек, қирғиз, козоқ, қорақалпоқ ва шу каби туркий халқларнинг шаклланишида фаол иштирок этганлар ва улар таркибига муҳим компонент сифатида кирганлар.

Қипчоқларнинг Фарғона водийсида пайдо бўлиши ҳақида турли фикрлар билдирилади. Бир гуруҳ тадқиқотчилар, хусусан Н.А. Аристов, бу ерда улар XVI аср бошларида Шайбонийхон қўшинлари таркибида кириб келганлигини таъкидлайди.¹⁵ В.П. Наливкин эса қипчоқларнинг катта қисми Фарғонага XVIII асрда келиб ўрнашганлар, деб ҳисоблайди.¹⁶ К.Ш. Шониёзов қипчоқларнинг Фарғона водийси хуудига келиб жойлашиш масаласига тўхталар экан, бу ҳодисани янада XVIII аср 20-йилларининг охири 30-йилларининг бошлари билан боғлайди. Унинг таъкидлашича, қолмиқлар таъкибидан қочган қипчоқларнинг катта гуруҳи айнан шу даврда Шимолий Фарғонанинг тоғли ва тоғолди хуудларига келиб жойлашганлар.¹⁷

¹⁵ Юзлар ва уларнинг уруғ-қабилавий тузилиши ҳақида батафсил қаранг Масалан, Дониёров Х. Узбек халқининг шажара ва шевалари. - Тошкент, 1968. 83-84-бетлар; Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южныхрайонов... С. 223-224; Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы... С. 65-67.

¹⁶ Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства... С. 17.

¹⁷Шаниязов К.Ш. Этнические истории узбекского народа. – Т.:Фан., 1974. С. 103.

Демак, қипчоқларнинг Фарғона водийси худудига келиб жойлашишлари ҳам бир неча аср ичида юз берган. Эҳтимол, уларнинг баъзи бир гуруҳлари Шайбонийхон кўшинлари бу ерга кириб келгунга қадар ҳам Фарғона водийсида пайдо бўлгандирлар.

Фарғона водийси худудига қурамалар XVIII аср охири - XX аср бошлари оралиғида бир неча босқичда кўчиб ўтганлар. Асосан, Ангрен воҳасида жойлашган Телау, Хонобод, Жалоир, Обжаз, Қорахитой каби қишлоқларда яшовчи қурамалар Фарғона водийсига Қурама тоғ тизмасидаги Қорақия, Кендировон, Саримсоқлик деб аталувчи доволар оша кириб келганлар. Уларнинг бир қисми қурама тоғ этакларида қоладилар, бошқа қисми эса водийнинг ичкараси томон силжиб, бўш яйловлар қидириб, юқорида кўрсатиб ўтилган қишлоқлар худудига бориб жойлашадилар¹⁸.

Фарғона худудига кўчиб ўтган қурамалар ҳам бир қанча уруғ-қабилалардан иборат бўлиб қуйидаги жалоир, тома, уйшун, талау қабилар нисбатан йирик бўлинмалари ҳисобланган. Ушбу бўлинмалар ҳам ўз сафида ўнлаб кичик уруғларни бирлаштирганлар.

С.С. Губаева Фарғона водийси худудига кўчиб ўтган қурамаларнинг қатор уруғларнинг номи (этнонимлари) маҳаллий топономикада сақланиб қолганлигини кўрсатган. Хусусан, керейт, жапалоқ, тўрайгир, тупар, қорачапон, чувалдоқ, жастабон, чубаланчи, олчин, абиз, беижал, кўрпа, қорақўйли, қорасийрак, унгут, абжаз, болғали, ва ҳоказолар.¹⁹

Тўғри, юқорида санаб ўтинган уруғ номларининг кўпчилиги XIX асрнинг охирларига келиб этноним сифатида ўз аҳамиятини йўқотган эди. Чунки яримўтроқ, қурама уруғлари батамом ўтроқлашар эканлар, ўзларининг аввалги этнонимларини унута бордилар.

¹⁸ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 .Б. 18.

¹⁹ Губаева С.С. Население Ферганской долины... С. 40.

Тожиклар Ўрта Осиё, жумладан, Фарғона водийсининг энг қадимги этносларидан биридир. Улар асосан водийнинг ғарбий ва шимолий-ғарбий қисмида жойлашганлар. Тожикистоннинг ҳозирги Сўғд вилояти ҳудудида тожиклар аҳолининг асосий қисмини ташкил этадилар.

Айни вақтда, Фарғона водийсининг бошқа ҳудудларида ҳам, хусусан, Наманган вилоятининг Чуст, Косонсой, Фарғона вилоятининг Риштон, Фарғона, Сўх туманларидаги қатор аҳоли манзилгоҳларида аҳолининг кўпчилиги тожиклардир²⁰.

Бундан ташқари, Олтиариқ, Марҳамат, Асака, Шаҳрихон, Қува, Андижон, Наманган, Избоскан, Бувайда туманларида ҳам кўплаб тожик қишлоқларини учратиш мумкин.

1926 йилда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш вақтида фақат Андижон, Фарғона ва Наманган вилояти ҳудудларининг ўзидагина 91 792 нафар тожиклар яшаб турганлиги қайд этилган. Шундан, 13 690 нафари Фарғона, 11 831 нафари Риштон, 9 316 нафари Чуст, 3 540 нафари Олтиариқ, 2 723 нафари Марҳамат, 2 384 нафари Марғилон, 2 228 нафари Асака, 1 635 нафари Шаҳрихон ва 421 нафари Қува туманларидаги шаҳар ва қишлоқлардан рўйхатга олинган.²¹

Этнографик адабиётларда Фарғона водийсида яшовчи тожиклар шартли равишда икки гуруҳга воҳа тожиклари, тоғлик тожикларга ажратилади. Воҳа тожиклари ушбу ўлканинг азалий халқларидан бири бўлиб, ўзбеклар орасида тарқоқ жойлашган баъзи бир гуруҳларини ҳисобга олмаганда, ўзларининг узок тарихий тараққиётлари давомида қатор этник хусусиятларини (жумладан, тилини) сақлаб келганлар. Воҳа тожиклари, асосан, водийнинг юқорида кўрсатиб ўтилган Хўжанд шаҳри ва унга туташ ҳудудларда ҳамда

²⁰ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005.-Б. 19.

²¹ Иногамов Ш.И. Этнический состав населения и этнографическая карта...-С.19

Чуст, Косонсой, Риштон, Сўх туманларида қадим даврлардан бери яшаб келмоқдалар.²²

Захириддин Муҳаммад Бобур ўз давридаёқ. (XV аср охири-XVI аср бошларида) тоғли тожикларнинг Фарғона водийси худудига кўчиб кела бошлаганликларини айтиб ўтган эди.²³

Бироқ, У.Абдуллаевнинг «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар» монографиясида ёзилишича бу жараён XVIII асрдан эътиборан, айниқса XIX-XX аср бошларида жадал тус олди ва айнан шу даврда водий худудидаги тоғли тожиклар сони кескин кўпайди. Афсуски, ўша даврдаги статистик материаллар Фарғона водийси худудидаги тоғлик тожиклар сонини келтириб ўтиш имконини бермайди. Негаки, улар ушбу статистик материалларда водийнинг текислик қисмида яшаб келаётган тожиклардан ажратилиб, алоҳида қайд этилмаган.

Қирғизлар биз кўриб ўтаётган даврда Фарғона водийси аҳолисининг катта қисмини ташкил этганлар. Улар бутун водий бўйлаб жойлашган бўлсаларда, асосий қисми Ўш уездида яшаганлар. Айнан ушбу уезд аҳолисининг 98,8 %ни қирғизлар ташкил қилган. Бундан ташқари қирғизлар Марғилон (29,6 %), Наманган (25,7 %), Андижон (39,6 %) ва Қўқон (6,0 %) ҳамда Хўжанд уездлари аҳолисининг салмокли қисмини ташкил қилганлар. Умуман, 1897 йилги маълумотларга кўра, Фарғона вилоятидаги қирғизларнинг сони 423 639 нафарга тенг бўлган. 1926 йилги аҳолини рўйхатга олиш вақтида эса ҳозирги Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятлари худудида 58.960 нафар қирғизлар яшаётганлиги қайд этилган.²⁴

Қирғизларнинг бир XVII-XIX асрлар мобайнида эса Фарғона вилоятининг тоғ, тоғолди ҳамда адир ёнбағирларидан кўплаб қирғиз

²² Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 йил.Б. 43.

²³ Бобур Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. - Тошкент, 1958. 19-бет.

²⁴ Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005 йил.Б. 44.

уруғлари ўз чорвалари учун яйлов сифатида кўпроқ фойдалана бошлаганлар, уларнинг маълум қисми ўтроқлашув жараёнида ушбу жойларда ўз қишлоқларини ташкил этганлар.

Водийга асосан Тяньшань, Чотқол, Олой, Қоратегин ва Қашғарда яшаётган қирғизлар келиб жойлашганлар. Ўтмишда қирғизлар учун ҳам барча кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлар каби уруғ қабилавий тузилиш характерли бўлган. Ушбу қирғиз уруғ-қабилалари ўз ўрнида учта йирик гуруҳга бирлашганлар. Булар «ўнг» қанот қирғизлари, «сўл» қанот қирғизлари ҳамда «ичкилик» қирғизлари деб номланган. Худди шу уруғчилик принциплари асосида қирғизлар маълум бир ҳудудларда, хусусан, Фарғона водийси бўйлаб жойлашганлар.

Қорақалпоқлар. Сирдарёнинг ўрта оқимида яшаб турган қорақалпоқларнинг катта бир гуруҳи XVIII асрда Фарғона водийсига кўчиб ўтганлар. Л.С. Толстованинг гувоҳлик беришича, қорақалпоқларнинг асосий қисми XVIII аср давомида водийга кўчиб ўтган бўлсаларда, бу жараён то XIX аср бошларига қадар давом этган²⁵.

Кўчиб ўтган қорақалпоқларнинг аксарияти водийнинг Сирдарё ва Қорадарё қирғокларидаги ҳудудларига жойлашдилар на Андижондан то Қўқонгача бўлган ҳудудларда ўтроқлаша бориб, ўзларининг қатор қишлоқларини барпо этганлар.

Хусусан, Андижон вилоятида Дарломон, Найман, Қипчоқ, Саҳоват, Шерқўрғон, Дўнгсарой, Хўжаобод, Хавос, Буғази, Наманган вилоятида Гуртова, Бобоғози, Бешкапа, Чордара, Фарғона вилоятида Тақали, Қипчоқ, Сойбўйи, Қорақалпоқ ва бошқалар.

²⁵ Абрамзон СМ. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи... С. 36-81; Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // ТХАЭЭ. 1956. Т. I. С. 136-170;

Умуман 1917 йилги статистик маълумотларга кўра, Фарғона водийси худудидagi қорақалпоқлар сони 10 735 нафар қилиб белгиланган. 1926 йилги аҳолини рўйхатга олиш материалларида эса уларнинг бу ердаги сони 18520 нафарни ташкил этган²⁶.

Уйғурлар Шарқий Туркистоннинг энг қадимги ўтроқ туркий этносларидан бири ҳисобланади. Шарқий Туркистон билан Фарғона водийси халқлари орасида сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тарихи қадим даврларга бориб тақалади.

Ҳар икки минтақа халқлари ўртасидаги чамбарчас алоқалар ривожига аввало ушбу халқларни ўзаро этногенетик яқинлиги кўп жиҳатдан имкон яратган. XVIII асрнинг II ярмидан эътиборан, айниқса, XIX асрнинг II ярмида Хитой феодалларига қарши кўтарилган мусулмонлар кўзғолони мағлубиятга учрагандан кейин Шарқий Туркистоннинг кўплаб мусулмон аҳолиси, хусусан жуда кўп уйғур оилалари Фарғона водийсига қочиб ўтдилар.²⁷

Ч.Ч. Валихоновнинг гувоҳлик беришича, XIX асрнинг ўрталаридаёқ, Кўқон хонлигида 300 мингга яқин уйғурлар яшаган.²⁸ Ҳар ҳолда, Фарғона водийси худудига кўчиб ўтган Шарқий Туркистонлик уйғурлар сони бундан ҳам кўп бўлса керак. Негаки, бу даврда уйғурлар кўпроқ ўзлари чиқиб келган жой номлари билан Қашғар шаҳри ва ушбу воҳадан келганлар «қошғарлик», Ёрқентдан кўчиб келганлар «ёрқентлик», Турфондан ўтганлар «турфонлик» ва ҳоказо номлар билан аталганлар. Бундан ташқари, кўчиб ўтганларнинг каттагина қисми водий аҳолиси орасида «тоғлик» номи билан ҳам маълум бўлган. Маҳаллий аҳоли қашғарлик эмигрантларни «тоғлик» этноними билан атаганлар. Улар ўз ўрнида «оқтоғлик» ва «қоратоғлик» гуруҳларга

²⁶ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы... С. 81. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины... С. 44.

²⁷ Литвинский Б.А. Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (Проблемы этнокультурной общности) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. - Москва, 1984. С. 40-96;

²⁸ Валиханов Ч.Ч. Материалы и исследования о Кашгарии / Соч. - Алм Ата, 1962. Т. II. С. 172.

ажралганлар. Фарғона водийсида «октоғлик»лар «қоратоғлик»ларга нисбатан анча кўп бўлган. Айнан XIX аср ўрталарида Андижон, Шаҳрихон ва Қорасув яқинидаги қишлоқларда «тоғлик» ларнинг 50 000 оиласи яшаган²⁹.

С.С. Губаева Фарғона водийси ҳудудига кўчиб ўтган уйғурлар ичида «дўлон» номи билан маълум бўлган этнографик гуруҳ ҳамда қошғарлик лўлилар деб ҳисобланувчи «оёқчи» ва «повон» каби этнографик гуруҳлар ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатиб ўтган эди.

Ч.Ч. Валихонов томонидан келтирилган қуйидаги маълумот ҳам бир бор Фарғона водийси ҳудудига кўчиб ўтган уйғурларнинг сони анча кўп бўлганлигини тасдиқлаб турибди. Фақат 1862-1878 йиллар оралиғида Қўқон хонлиги ҳудудига кўчиб ўтган қошғарликларнинг сони 85 -162 мингга ташкил қилган.⁴

Фарғона водийси ҳудудига кўчиб ўтган уйғурларнинг сони ҳақида гап кетганда шуни ҳам инобатга олиш керакки, Шарқий Туркистонлик уйғурлар, асосан, қошғарликлар водий ҳудудига доимий равишда иш қидириб келиб турганлар. Уларнинг баъзилари бу ерда турғун бўлиб қолганлар.

Фарғона водийсига кўчиб ўтган уйғурларнинг асосий гуруҳлари водийнинг шимолий-шарқий ва шарқий қисмига келиб жойлашганлар. Андижон вилоятининг Избоскан, Андижон, Асака, Шаҳрихон, Қўрғонтепа, Жалолкудук, Хўжаобод, Қирғизистон-нинг Қорасув, Аравон, Сузук, туманларидаги қишлоқларда ҳамда Андижон. Асака, Ўш, Ўзган ва Жалолобод сингари шаҳарларда уйғурлар ғуж жойлашганлар.

Бундан ташқари, Дўлон деб аталувчи ўнлаб қишлоқлар учрайдики, бу албатта, юқорида айтиб ўтилган уйғурларнинг этник таркибидаги «дўлон» этнографик гуруҳи билан боғлиқ.

²⁹ Валиханов Ч.Ч. Материалы и исследования о Кашгарии... С. 369., Губаева С.С. Население Ферганской долины... -С 86, 91-92

Дунғонлар. Шарқий Туркистонда юз берган танг сиёсий вазият Хитойнинг Шаньси ва Ганьсу вилоятларида яшовчи бир гуруҳ, дунғон халқи вакиллари хам Ўрта Осиёнинг қатор ҳудудларига, хусусан Фарғона водийсига кўчиб ўтишга мажбур этди.

1862-1878 йиллар мобайнида кўплаб дунғон оилалари Фарғона водийсига келиб жойлаша бошладилар. Дунғон қочоқларининг асосий қисми рус маъмурлари томонидан дастлаб Ўш шаҳри яқинига жойлаштирилган. Кейинчалик улар Ўш вилояти Қорасув тумани ҳудудида ўзларнинг кишлоғини барпо этдилар, бу ерда турғун бўлиб қолдилар.³⁰

Шундай қилиб, юқорида келтириб ўтилган фактик материаллар Фарғона водийси XIX-XX аср бошларида Ўрта Осиёда ўзига хос этник манзарага эга бўлган тарихий-этнографик ҳудуд бўлганлигини кўрсатиб турибди. Ушбу ҳудудга хос бундай полиэтник хусусият бу ерни айни вақтда «этномулоқот ҳудуди» деб аташ имконини беради. Зеро, бундай «этномулоқот ҳудудлари»да ҳаётнинг барча соҳаларида этнослараро муносабатлар юз бериши ва ривожланиб бориши табиийдир.

1.2. Хўжалик анъаналарининг шаклланиши

Этнослараро муносабатлар кўп қиррали бўлиб, у этнос ҳаётий фаолиятининг барча жабҳаларида намоён бўлади. Чунончи, халқларнинг хўжалик фаолияти соҳасида хам, айниқса хўжалигининг йўналиши турлича бўлган этнослар орасида бундай этник алоқалар, бир-бирига таъсир ўтказиш янада ёрқин акс этади.

³⁰Стратанович Г.Г. У дунган Ошской группы. (Киргизская ССР) // КСИЭ. Вып. IV. - 1948. С. 79; Винников В.Р. Современное расселение народов и этнографических групп в Ферганской долине // СЭС. - Москва, 1959 Т. II. С. 404-405.

Ўтроқ деҳқон ва хунарманд хўжалиги билан кўчманчи чорвадор хўжаликлар ўртасидаги ижтимоий меҳнат тақсимоти ҳамда ўзаро муносабатлар тарихи, шубҳасиз, қадим даврларданок бошланган.

Айтиб ўтиш жоизки, узоқ, вақт мобайнида бир гуруҳ, тадқиқотчилар томонидан чорвадор халқлар билан ўтроқ деҳқон, хунарманд аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабатларга, асосан, бир ёқлама баҳо бериб келинди. Яъни, гўёки бу муносабатлар фақат урушлардан, кўчманчи қабилаларнинг ўтроқ деҳқон, хунарманд аҳоли яшайдиган қишлоқ, ва шаҳарларни талон-тарож ва вайрон этишидангина иборат бўлган деб қаралди.

Бу албатта, тўғри хулоса эмас. Аксинча, тарихий тараққиётнинг илк босқичларидан бошлаб, чорвадор кўчманчи аҳоли билан ўтроқ, аҳоли ўртасидаги муносабатлар хўжалик алоқалари асосида қарор топиб борган. Шундай бўлиши табиий ҳам, зеро, чорвадор хўжалик билан деҳқон ва хунарманд хўжалик ўзаро боғланмасдан, алоҳида-алоҳида тарзда мавжуд бўлолмасди.

Ўтроқ, аҳоли томонидан ишлаб чиқилган деҳқончилик ва хунармандчилик маҳсулотларига чорвадор аҳоли доимо эҳтиёжманд бўлган. Айни вақтда, чорвадор аҳолининг ўзи ҳам ўтроқ аҳоли яшайдиган воҳаларни гўшт, тери ва жун сингари чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаб турган. Бир сўз билан айтганда, ўтроқ, деҳқон, хунарманд аҳоли ва кўчманчи чорвадор қабилалар ўртасида маҳсулот айирбошлаш қадимданок яхши йўлга қўйилган, савдо муносабатлари ривожланиб борган. Бундай шароитда икки хил хўжалик типига мансуб этнослар орасидаги ўзаро муносабатлар, асосан, ижобий ҳарактер касб этганлиги шубҳасиз.³¹

Фарғона водийси ҳам қадимдан худди шундай этномулоқот ҳудуди бўлганлиги боис, эрадан аввалги асрлардаёқ, деҳқончилик воҳалари атрофида жойлашган кўчманчи чорвадор қабилалар билан турғун деҳқон ва хунарманд

³¹ Батраков В.С. Хозяйственные связи кочевых народов с Россией, Средней Азией и Китаем. Т., 1955;

аҳоли ўртасида ўзаро этник муносабатлар, хусусан, хўжалик алоқалари қизгин кечган. Буни тарихий манбалар, айниқса, археологик материаллар тасдиқлайди.³²

Маълумки, бутун ўрта аср мобайнида ҳам Ўрта Осиёнинг икки дарё оралиғи ва унга туташ ҳудудларида этник ва миграцион жараёнлар қизгин кечди. Бу даврда ҳам Фарғона водийси ҳудудига кўчиб келган аҳоли билан турғун аҳоли ўртасида этник муносабатлар, чунончи хўжалик алоқалари ҳам янада ривожланиб борганлигини кузатиш мумкин.

XIX аср бошларига келиб, азалий чорвадор аҳолининг кўпроқ ўтроқликка ўтиши, маҳаллий турғун аҳоли билан ҳар жиҳатдан қўшилиб кетиш жараёни янада жадаллашди. Эндиликда нафақат сиёсий, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам яхлит бир ҳудудга айланган водийнинг аҳолиси ҳаётида деҳқончилик хўжалиги билан чорвачилик хўжалиги ўртасидаги алоқаларнинг мустаҳкамланиб бориши, бир-бирига боғлиқлигининг ортиб бориши бу даврда янада муҳим аҳамият касб этди.³³

Таниқли этнограф Б.Х. Кармышева бир-бирини тўлдириб турувчи икки хил хўжалик типи бу даврдаги этник жараёнларга икки ёқлама таъсир кўрсатганлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, икки хил хўжалик типининг ўзаро муносабати, биринчидан, этник мулоқотларни юзага келтириб, яқинлашув (интеграция), бирикиш (консолидация) ва киришиб кетиши (ассимиляция) жараёни тезлаштиради, иккинчидан эса, ўтроқ, ярим кўчманчи ва кўчманчи аҳоли хўжалигининг маълум бир йўналишга

³² Бернштам АН. Древняя Фергана. – Т., 1951.

³³ Рассудова Р.Я. Земледельческое хозяйство и местные рынки Ферганы XIX в. // Бортольдовский чтения 1976. Год третий. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1976.- С. 69.

ихтисослашувини, машиий турмушнинг ва анъаналарнинг барқарорлигини таъминлайди³⁴

Турғун аҳоли билан ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли ўртасида хўжалик алоқалари юз берар экан, бу жараёнда деҳқон ва чорвадор этник гуруҳлар ўз хўжаликларининг ихтисослашувларидан келиб чиқиб «таъсир кўрсатувчи этнос» мавқеини ўйнаганлар.

Деҳқончилик хўжалигини юритиш бўйича азалий тажрибага эга бўлган ўзбек, тожик ва уйғурлар фарғоналик қирғиз, қипчоқ қурама, турк, юз, қорақалпоқ каби ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи ўтмишда чорвачилик билан шуғулланиб келган халқларга деҳқончилик соҳасида ўз таъсирларини доимо ўтказиб келганларки, бу ҳол деҳқончилик хўжалигини юритишнинг барча босқичларида намоён бўлган.

Албатта, азалий чорвадор аҳоли деҳқончилик билан шуғулланишга ўтар экан, аввало ўтроқ, деҳқон аҳоли томонидан ишлатилиниб келинаётган меҳнат қуролларидан фойдаланишни ўзлаштириб борган.

Ўзбек, тожик, уйғур, қирғиз, туркман ва бошқа Ўрта Осиё халқлари томонидан қўлланиб келинган деҳқончилик қуроллари деярли бир-бирига ўхшаш. Фақат айрим маҳаллий хусусиятлари билангина улар турли ҳудудларда фарқланиб туради.

Ўрта Осиё, хусусан, Фарғона водийсининг турли табиий-географик зоналарида деҳқончилик қуролларининг у ёки бу шаклдагисининг тарқалиши, аввало, ушбу жойнинг тупроғи, иқлими ва шу каби табиий шарт-шароитларига, қолаверса, маҳаллий аҳолининг иқтисодий ва маданий анъаналарига боғлиқ ҳолда юз берган. Турли хил ландшафт зоналарида мавжуд бўлган деҳқончилик қуролларининг ўзига хос жиҳатлари маҳаллий

³⁴Кармышева Б.Х. «Кочевая степь» Мавераннахра и ее населения в конце XIX - начале XX в. (по этнографическим данным) // СЭ. - 1980. - № 1. С. 47.

хусусиятлар касб этиш билан бирга, шу ерда жойлагпган этник жамоалар учун бу соҳадаги этномаданий хусусиятлар сифатида ҳам намоён бўлади. Масалан, экин майдонларини шудгорлашда ишлатиладиган асосий деҳқончилик қуроли ҳисобланган оочлар Фарғона водийсининг барча аҳолисида, этник мансублигидан қатъи назар, бир хил тузилишга эга бўлган, фақат катта-кичиклиги билан бир-биридан ажралиб турган, холос. Унинг қайси ўлчамдагисидан фойдаланиш эса шудгор қилинадиган ернинг хусусияти ва оочга қўшиладиган ишчи ҳайвоннинг турига боғлиқ бўлган.

Ўрта Осиё халқларининг деҳқончилик қуроллари ҳақида маълумот берувчи адабиётлар талайгина. Биз қуйида улардан айримларинигина номини кўрсатиб ўтамиз, холос.

Водийнинг текислик қисмидаги суғорилиб экиладиган ерларни шудгор қилиш учун ҳажми каттароқ ва оғирроқ бўлган оочлардан, шоли сепилладиган майдонларни ҳайдаш учун эса унга нисбатан кичикроқ ўртача ўлчамдаги оочлардан, тоғ ва тоғолди ҳудудлардаги баҳорикор ерларни шудгорлашда эса кичикроқ ва енгилроқ оочлардан фойдаланганлар.

Албатта, Фарғона водийсининг суғорилиб деҳқончилик қиладиган ҳудудларида жойлашган ўтроқлашган қирғиз, қипчоқ, турк, курама, қорақалпоқ деҳқонлари қўшни ўзбек, тожик ва уйғур аҳолидан нисбатан катта ҳажмдаги ооч турларидан ҳам фойдаланишни ўзлаштирганлар. В.П. Наливкин Наманган уезди аҳолисининг деҳқончилигига бағишланган асарида маҳаллий деҳқонларнинг иш қуролларга тўхталиб, ўзбек, тожик, қирғизларнинг бундай меҳнат қуролларида жумладан, оочларда ҳам тафовут йўқ эканлигини айтиб ўтади.³⁵

Ўрганилаётган даврда деҳқончилик қуролларининг ичида энг кўп тарқалгани, ҳар хил ишга ярайдигани бу кетмон ҳисобланган. Фарғоналик

³⁵ Гамбург В.С. К характеристике орудий земледельцев Ферганской долины- С.123.

темирчи усталар томонидан бир неча кўринишдаги кетмонлар ясалган. Аҳоли бажариладиган ишнинг тури ва тупроқнинг тузилишига қараб, турли шаклдаги кетмонлардан фойдаланганлар.

Хўжанд, Конибодом, Ашт, Наманган, Марғилон, Қўқон, Чуст, Шаҳрихон, Андижон ва Ўш каби ҳунармандчилик марказларида маҳаллий ер хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўзига хос шаклдаги кетмонлар ишлаб чиқарилган. Деҳқончилик билан шуғулланишга ўтаётган қирғиз, қипчоқ, турк, қурама, юз, қорақалпоқлар ушбу деҳқончилик қуролини аксарият ҳолларда ўтроқ ҳунарманд-темирчилардан ҳарид қилганлар.

Водийнинг барча этник жамоаларида деҳқончилик экинлари ўроқ ёрдамида ўриб олинган. Ўроқ ҳам худди кетмон каби маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб, турли шаклда темирчи усталар томонидан тайёрланган.

А.С. Бежкович ҳам қирғизларнинг деҳқончилигига бағишланган асарида икки хил нусхадаги ўроқларнинг суратини берган. Улардан бири Қирғизистоннинг Чуй водийсида, иккинчиси эса Иссыккўл бўйларида тарқалган бўлиб, биринчиси «менгел», иккинчиси эса «ороқ» деб номланиши айтилади.³⁶ Қирғизларнинг «менгел» деб номланувчи ўроқ, нусхаси ўзининг тузилиш жиҳатидан Фарғонада кенг тарқалган ўроққа ниҳоятда ўхшайди. Бу нусхадаги ўроқлар қирғизларга Фарғона водийси аҳолисидан ўтганлиги аниқ. Бу фикрни А.С. Бежкович ҳам қуйидаги сўзлари билан тасдиқлайди: «Қирғизларнинг айтишича,-деб ёзади у, ўроқ уларда бундан 90-100 йил муқаддам пайдо бўлган ва у маҳаллий ўзбеклардан ўтган...».³⁷ Боз устига, Фарғона водийсидаги ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли, жумладан қирғизлар ўроқларни маҳаллий темирчи усталардан ёки бозорлардан ҳарид

³⁶ Бежкович А.С. Историко-этнографическис особенности киргизского земледелия. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана// ТИЭ. Новая серия. - Москва, Т. ХСVIII. -С. 58.

³⁷ Бежкович А.С. ўша асар... - Б.59.

қилганлар. Ушбу усталар асосан, ўтроқ ўзбек ва тожик халқининг вакиллари эди.

XIX-XX аср бошларида Фарғона водийси худудида деҳқончилик қилаётган барча этник жамоаларда агротехника (қишлоқ хўжалиги экинларини экиш ва парваришlash) усули деярли бир хил бўлган. Бу тушунарли ҳол. Негаки, чорвадор халқлар бутун тарихий тараққиёти давомида ўтроқ деҳқон аҳоли томонидан кашф қилинган барча агротехникага оид билим ва тажрибаларни хўжалик маданий алоқалар жараёнида ўзлаштириб борганлар.

Ерга ишлов бериш, бошқа минтақаларидаги каби, Фарғонанинг барча халқларида ҳам деярли бир хил тарзда амалга оширилган. У аввало меҳнат қуролларини ҳамда ишчи ҳайвонларини деҳқончилик ишларига тайёрлашдан бошланган. Айниқса, ишчи хўкизлар бутун қиш фасли мобайнида алоҳида эътибор билан озиклантирилган.

Шудгорлаш ишлари календар бўйича «ҳамал» ойининг кириб келиши билан бошланган. Ҳозирги амалдаги ой календари бўйича бу 22 мартдан бошланиб 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Экин майдонлари тупроқнинг хусусияти ва экилиши лозим бўлган экин турига қараб шудгор қилинган. Масалан, суғориб буғдой ва арпа экиладиган далалар бир неча маротаба (ҳатто 8-12 маротаба) қайта-қайта шудгор қилинган. Суғорилмай, деҳқончилик қилинадиган лалми ерлар эса фақат бир-икки маротаба шудгор қилинган, холос.

Шудгор қилинган ерлар мола ёрдамида текисланиб, уруғ сепиш учун тайёрланган. Асосан икки хил мола ишлатилган; тахта мола (ёки ёғоч мола) ва сих мола. Биринчиси оғир ёғочдан (масалан, тут, ўрик, ёнғоқ дарахтларидан) 2,5 метр узунликда тахта ёки ғўла шаклида тайёрланган. Иккинчиси эса тахта шаклида тайёрланиб, темир ёки чўян тишлар ўрнатилган. Сих мола Фарғона водийсида, умуман, Ўрта Осиёнинг барча

деҳқончилик воҳаларида руслар истилосидан кейин тарқала бошлаган. Бизнинг фикримизча, моланинг ушбу тури ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳолига ўтроқ аҳоли орқали ўтган бўлса керак. Чунки у даставвал водийнинг қадимий деҳқончилик воҳаларидаги аҳоли томонидан қўлланилган. Жанубий қирғизлар ҳам шубҳасиз бундай турдаги молаларни фарғоналик деҳқонлардан ўзлаштирганлар. Шимолий қирғизлар эса бундай сих молани кўчириб келинган рус деҳқонларидан қабул қилганликлари маълум. Шудгор қилинган ерларни текислаш, айниқса сепилган уруғни тупроқ билан кўмиш учун шох мола ҳам қўлланилган. Одатда жуда содда тарзда дарахт шохларини хомага боғлаш йули билан тайёрланган ушбу мослама кўпроқ лапми ерларда ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли томонидан ишлатилган.

Ушбу ярим ўтроқ (ярим кўчманчи) аҳоли асосан баҳорги экинлар; буғдой, арпа, тарик каби экинларни етиштирганликлари ҳақида айтиб ўтган эдик. Бироқ кейинчалик, деҳқончилик қилиш мумкин бўлган бўш ерларнинг камайиб бориши натижасида XIX аср охири XX аср бошларида улар ҳам ўтроқ ўзбек, тожик деҳқонлари таъсирида ернинг унумдорлигини оширишга, уни ўғит билан озиқлантиришга киришдилар.

Ўрта Осиё халқларини ўрганган тадқиқотчилар ерга уруғ қаданинг (сепишининг) икки усули ҳақида маълумот берадилар: экинзор бўйлаб пиёда юриб ҳамда от устида ўтириб олиб далага уруғ сепиш. Кейинги усул кўчманчи турмуш тарзига, аниқроғи, чорвадор халқларга хос бўлиб, IX асрнинг биринчи ярмида водийнинг тоғ ва тоғолди ҳудудларида жойлашган қирғиз, қипчоқ, қурама, турк, уйғур этник гуруҳларида қўлланилган. Экин майдонлари бўйлаб пиёда юриб уруғ сепиш турғун деҳқон аҳолида қадимдан амалда бўлган.

Маълумки, суғориб деҳқончилик қилинадиган майдонларга экинлар лалми ерлардагига нисбатан кўпроқ парвариш талаб қилади. Қирғиз, уйғур, қипчоқ, турк, қурама, юз каби этник жамоаларнинг деҳқончилик воҳаларида азалий деҳқон аҳоли билан ёнма-ён ёки аралаш яшаётган гуруҳлари,

табийки, экин майдонларига эгат (жўяк) олиш, пол кўтариш, сув тараш каби ўзлари учун одатий бўлмаган агротехник усулларни тез ўзлаштирдилар. Айниқса, водийнинг азалий деҳқон аҳолиси билан чамбарчас алоқалар натижасида, ярим ўтроқ аҳоли ўз экин майдонларини ёввойи ўтлардан тозалаш ва чопиқ қилишни яхши йўлга қўйдилар³⁸.

Водий худудида жойлашган ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли ўз экин майдонларидаги ҳосилни қушлардан (биринчи галда чумчуқлардан) кўриқлашда ҳам маҳаллий деҳқонлар томонидан кўлланиб келинаётган усуллардан кенг фойдаланганлар. Шундай усуллардан бири, бу экин майдонларига (асосан зироат экинлари экилган далаларга) ўзига хос ясама «кўриқчи»ни ўрнатишдир. Одатда ушбу «кўриқчи»лар хоч шаклдаги ёғоч таёқда эски, уладаси чиққан кийим-бошларни «кийинтириш» йўли билан ясалган.

Қизиғи, ҳосилни «қанотли ўғрилар»дан кўриқлаш усулларида ҳам чорвадор халқлар турмуш тарзига хос бўлган айрим этник жиҳатларни илғаб олиш мумкин бўлади. Масалан, кенгроқ даладаги ҳосилни қушлардан сақлаш учун ўтроқ аҳоли доира (дўмбира), шиқилдоқ ва бошқа товуш чиқарувчи анжомлардан фойдалансалар, ярим ўтроқ аҳоли отда бутун далани кезиб чиққанлар ва тўрва-халтасидаги кичик тошларни экинзор бўйлаб отганлар.

Бундан ташқари, ўтроқ аҳоли ҳамда ярим ўтроқ аҳолининг экинзорларидаги «кўриқчи»лар ҳам ўзига хос тарзда «кийинтирилган». Ўтроқ аҳоли экинзорларидаги «кўриқчи»лар ип-газламадан тайёрланган кийимларни, ярим ўтроқ аҳоли экинзорларидаги «кўриқчи»лар эса мўйна ва жундан тайёрланган кийимларни «кийганлар».³⁹

³⁸ Рассудова Р.Я. Земледельческое хозяйство и местные рынки Ферганы XIX в. // Бортольдовский чтения 1976. Год третий. Тезисы докладов и сообщений. - Москва, 1976. -С. 71.

³⁹Бежкович А.С. Историко-этнографические особенности киргизского земледелия... -С. 50.

Барча этник жамоаларда ҳосил, асосан, ўроқ ёрдамида йиғиштирилиб олинганлигини айтиб ўтган эдик. Етилган ҳосилни йиғиб олиш усули водийнинг барча халқларида бир хил бўлиб, фарқ қилмайди. Фақат уни янчиб олишда, бир оз бўлсада анъанавий ўзига хослилик кузатилади. Бу ҳам бўлса, яна ўша этник жамоаларнинг турмуш тарзи билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Боғ-боғ қилиб боғланган буғдой ёки шоли ҳосили хирмонга келтирилгач, маҳсус тайёрлаб қўйилган майдонга доира шаклда ёйилган ва йирик уй ҳайвонлари, масалан от, туя, хўкизлар ёрдамида янчиб олинган. Йирик уй ҳайвонларидан фойдаланиб, бошоқли экинларни янчиб олишнинг ушбу усули Ўрта Осиёнинг барча халқларида кенг қўлланилган ва бу усул кўплаб адабиётларда яхши таърифлаб берилган.

Ҳосилни янчиб олишнинг бошқа усуллари ҳам мавжуд бўлиб, ундан ишчи ҳайвонлари етишмаган ёки етиштирилган ҳосилнинг миқдори камроқ бўлган ҳолларда фойдаланганлар. Масалан, В.П.Наливкин наманганлик деҳқонларнинг дарахт шохларидан тайёрланган (тўқилган) «вал» деб номланувчи мослама ёрдамида буғдой ёки шолени янчиб олишларини айтиб ўтади. Ушбу мослама Фарғона водийсининг кўплаб ҳудудларида қўлланилган. Ушбу ўзига хос содда тузилишга эга бўлган бир йиллик мосламани ўзбек ва тожик деҳқонларидан жанубий қирғизлар ҳам ўзлаштириб олганликларини С.М. Абрамзон ўз ишида таъкидлаб ўтган эди.

Унча катта бўлмаган экин майдонларида етиштирилган оз миқдордаги буғдой ёки шоли бошоқлари ҳамда даладан териб олинган шундай бошоқлар маҳсус тайёрланган тўқмоқлар ёрдамида ҳам янчиб олинган.

Янчилган буғдой, шоли ва бошқа дон экинларини сомонидан ёки походидан ажратиб олиш учун барча этник жамоаларда ёғоч курак, айри, бешлик (паншаха), ғалвир каби меҳнат қуролларидан кенг фойдаланилган.

Ғалвир доира шаклда бир неча ўлчамда тайёрланиб, тўрларининг кенг ёки торлиги билан ҳам бир-биридан ажралиб турган.

Деҳқон хўжалиги учун ўта зарур ҳисобланган ушбу рўзғор анжоми, асосан Ўрта Осиёлик лўлилар томонидан тайёрланиб, бозорда сотилган. Лўлиларнинг турли гуруҳлари ҳосил янчилаётган хирмонларда ҳозир бўлишиб, ғалвирларини ғаллага ҳам айрибошлаганлар.

Шуни ҳам айтиб ўтиш ўринлики, ўзаро хўжалик алоқалари натижасида Фарғона водийси ва унга туташ ҳудудларда яшаётган чорвадор халқлар ўтроқ ўзбек, тожик, уйғур деҳқонларидан кўплаб экин турларини экиш ва парваришlash сирларини ўрганиб олганлар. Албатта, бу жараён қадим даврдан бошланган бўлиб, биз кўриб ўтаётган даврда ҳам давом этмокда эди.

Бу ўринда А.С. Бежкович томонидан 1928 йилда қирғиз қарияларидан ёзиб олинган қуйидаги ҳикоя эътиборга молик. «...қирғизлар ҳали экин-тикин билан шуғулланмаган жуда қадим замонларда бир қирғиз пиёда, тоғлар ошиб Андижонга боради ва бу ерда Фарғона деҳқонларидан тариқ экиш, суғориш, ўриш ва янчишни ўрганади. Ўшандан буён қирғизлар тариқ экадилар ҳамда ундан бўтқа ва бўза тайёрлайдилар».

Умуман, тариқ, буғдой, арпа, жўхори каби бошоқли экин турлари водийнинг чорвадор аҳолиси хўжалигида биз ўрганаётган даврдан анча аввал ҳам етиштирилиб келинган. Кейинчалик ҳам Фарғона водийсининг деҳқончилик ҳудудлари яқинида жойлашган ярим ўтроқ аҳоли ўтроқ деҳқон аҳолининг таъсирида ўзлари учун одатий бўлмаган экин турларини етиштира бошладилар. Масалан, XVIII асрнинг 60-йилларидан бошлаб ўтроқ ўзбек аҳолининг таъсирида водийнинг шарқий ҳудудларида (Ўш, Ўзган,

Жалолобод ва бошқа шаҳар атрофларида) жойлашган қирғиз, уйғур ва турклар шоли етиштиришга киришдилар.⁴⁰

Ушбу даврда Фарғона водийсининг жанубий қисмида жойлашган қишлоқларда бўлган рус тадқиқотчиси В.Н. Парфентьев ҳам бундай ҳолатни тасдиқлаб, қуйидаги маълумотни қолдирган: «Водил қишлоғида ёзги яйловлар йўқ. Шунинг учун чорва ёзги манзилларига жўнайдиган қирғизларга топширилади. Қирғизлар чорванинг бут бўлишини таъминлайдилар ва ўз қишлоқларига кайтганларида йўл-йўлакай уларни эгаларига топширадилар»⁴¹.

Албатта, ёлланма чўпон ва уни ёллаган отар соҳиби ўзига муайян мажбурият олган. Аввало, чўпон олти ой ёки бир йил муддатга ёлланган. Чўпон ва унинг ёрдамчиси отардаги чорва сонининг камайишига йўл қўймай, тўлиқ сақлашлари керак бўлган, эгаси эса уларни, яъни чўпон ва унинг ёрдамчисини кийим-бош ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан ёлланган муддат ичида таъминлаган. Бундан ташқари, меҳнат ҳақи ҳисобига чўпон ва унинг ёрдамчиси маълум миқдордаги қўйларни олган.

Иш ҳақи сифатида бериладиган қўйларнинг сони белгиланаётганда, бир қатор шароитлар, хусусан, чорва қанча узоқликда ва қанча муддат яйловда боқилиши, отардаги ёки подадаги чорванинг сони ҳамда чўпон маҳорати ҳисобга олинган. Қипчоқ чўпонлари олти ой муддатга 4 бош қўй олганлар. Ёрдамчи чўпон эса нисбатан камроқ олган. Ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли ёз ойларида ўз подаларини мумкин қадар деҳқончилик қилинадиган воҳалардан узоқроқ тутиб турганлар. Шу йўл билан деҳқончилик воҳаларидаги экинзорлар чорва томонидан пайхон қилинишининг ҳам олди олинган.

Этник аралаш қишлоқларда шундай ҳолатни ҳам кузатиш мумкин бўлганки, қирғиз, қипчоқ ва бошқа азалий чорвадорлар ўтроқ аҳолининг

⁴⁰ Бежкович А.С. Историко-этнографические особенности киргизского земледелия... С. 33. Губаева С.С. Население Ферганской долины... С. 41

⁴¹ Парфентьев В.А. Селение Вуадиль // ЕФО. - Скобелев, 1904. Т. III. С. 68.

чорвасини боқишда кўмаклашсалар, ўтроқ аҳоли ўз ўрнида уйғурлар ҳам уларга деҳқончилик ишларида ҳамда лой деворли уй-жойларни, хўжалик биноларини, жумладан, чорва ҳайвонлари учун оғилхона, бостирма, кўра тиклашга ёрдам берганлар.

Бундай этник аралаш кишлоқларда ҳамда турли этяик жамоалар ёнма-ён жойлашган худудларда деҳқонлар билан чорвадорлар орасида хўжаликлараро алоқалар, бир-бирига таъсир кўрсатиш ёрқин намоён бўлиши табиий ҳол, албатта.

Хуллас, қадимдан «этномулоқот худуди» бўлиб келган Фарғона водийсида миллоддан аввалги асрлардаёқ бошланган турли этник гуруҳлар орасидаги хўжалик алоқалари биз ўрганаётган даврга келиб анча жадал тус олган эди. Этнологик йўналишда бажарилган тадқиқотларда моддий маданият (турар жойлар, кийим-кечаклар, тақинчоқлар, озиқ-овқатлар)ни, одатда, график тасвирлар, режалар, чизмалар, расмлар, фотосуратлар ёрдамида батафсил таърифлаш, тавсифлаш ва илмий таҳлил қилиш ўзига хос анъанага айланган. Лекин аслида ушбу маълумотлар илмий этнологик тадқиқотларнинг бош мақсади эмас, балки асосий мақсадни исботлашга кўмаклашувчи тавсифий восита сифатида хизмат қилади. Моддий маданиятни этнологик йўналишда тадқиқ этишдан кўзланган асосий мақсад ўрганилаётган объектнинг халқ ижтимоий турмуш тарзи билан алоқадорлигини ёритиб беришдан иборат. Чунки, анъанавий моддий маданият намуналари инсоният меҳнати ва эҳтиёжи асосида яратилса-да, лекин унинг онгли тафаккури натижаси ўлароқ у ёки бу кўринишни олади. Шубҳасиз, бу ўринда моддий маданият намуналарида акс этувчи рамз, белги ғоя кўринишида ҳам эътиборга лойиқ бўлиб, бу бевосита у билан боғлиқ тасаввурлар, эътиқодий қарашларни таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бошқачасига этнологлар учун моддий маданият намуналари тавсифи эмас, балки уларнинг инсон билан алоқадорлиги қизиқарли ҳисобланади.

II.боб. Хўжалик анъаналари билан боғлиқ удумлар

2.1. “Авесто” деҳқончилик билан боғлиқ удумларни ўрганишда муҳим манба

Бутун тарихий тараққиётлари давомида ёнма-ён ёки аралаш яшаб келган турли этник жамоалар ўртасидаги алоқалар турмушнинг барча соҳаларида юз берган. Юқорида таъкидлаганимиздек, аҳолининг анъанавий хўжалик алоқалари биз кўриб чиқаётган даврда ҳам турли хўжалик-маданий типга мансуб этнослар ўртасида яққол намоён бўлади.

Деҳқончилик билан қадим даврлардан бошлаб шуғулланган ва бу борада бой тажрибага эга бўлган ўзбек ва уйғурлар фарғоналик қирғиз, кипчоқ, курама, турк, юз ва қорақалпоқ каби чорвадор халқларнинг ўтроқлашуви ҳамда деҳқончиликка ўтишларида катта таъсир кўрсатганлар. Азалий чорвадор аҳоли деҳқончилик билан шуғулланишга ўтар эканлар, ўтроқ деҳқон аҳоли таъсирида ўзлари учун одатий бўлмаган экин турларини, чунончи, шоли, пахта ҳамда ҳар хил полиз экинларини етиштиришни ўзлаштириб олганлар. Бунда улар ўтроқ деҳқон аҳоли томонидан кашф қилинган экин экиш ва уни парваришlash билан боғлиқ кўплаб агротехника сирларини ҳам ўрганиб олганлар. Бу ҳудудда яшаб турган чорвадор аҳоли ҳам ўз ўрнида водийлик турғун халқларни чорвачилик хўжалигининг ривожига сезиларли таъсир кўрсатганлар.

Водий аҳолисининг қадимдан хўжалик ҳаётида деҳқончилик муҳим ўрин тутади. Деҳқончилик билан боғлиқ анъанавий удумлар ҳам қадимдан шаклланиб келган. Айниқса, энг қадимги манба Авестода ҳам Зардушт ўзининг издошларига қолдирган зарурий мажбуриятлардан бири ҳар йили Ахура-Мазда билан унинг етти яратувчисига бағишлаб байрам қилиш эди. Уларнинг олтитаси гоҳамбарлар номи билан машҳур бўлиб, уларнинг анъаналари яратилиши ва таъкидланиши пайғамбар номи билан боғлиқ. Ушбу тантаналар ўзининг келиб чиқиш моҳиятига кўра чорвадор ва деҳқонлар байрами ҳисобланиб, кейинчалик Зардушт томонидан зардуштийликка киритилган.

Ахура-Мазда қонунларида кўриқ ва бўз ерларни ҳайдаш ва ерни жамоа ўртасида адолатли тақсимлаш энг савобли иш ҳисобланган. Вендидотнинг учинчи фасли башоратида ёзилишича, «Ахура-Мазда ерга яхши, соғлом уруғ сепишдан ортиқ савоб иш йўқ дейди». Аллоҳнинг бу амрига итоат этиш, ўн минг ясна матнларини ўқиб ибодат қилиш ёки юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан афзалроқ ҳисобланган. «Олам гўзаллиги деҳқончиликдан, дейилади «Вендидот»да. Кимки уруғ қадабди, у одамийликка имон келтиради, ягона шу йўлгина ҳақиқат бўлиб, қолгани саробдир». Яна бир фасл башоратида бундай дейилади: «Буғдой ўстира бошланса, девларни тер босади: совирилган буғдой тайёр бўлса, девлар заифлашиб қолади. Ун тайёр бўлгач, девлар нола-ю фиғон чекишади. Девларни мағлуб этиш учун хонадонда ҳамиша унли овқат бўлиши лозим. Бу овқатни одамлар егандан сўнг, девлар жуда қизишиб кетади ва қоча бошлашади»⁴². Ерга ишлов беришдан кейинги савоб озиқ-овқат тайёрлаш, уй ҳайвонлари ва чорвани кўпайтиришдир. Зардушт Тангри номидан ҳукмдорларга қарата бундай дейди: «Ёмон овқатланган халқ на яхши, кучли ишловчиларига ва на соғлом, бақувват болаларга эга бўлади...Ёмон овқатланишдан одоб, ахло ҳам айниб кетади. Агар нон мўл-кўл бўлса, муқаддас сўзлар ҳам яхши қабул бўлади».

Зардуштийларнинг кўплаб маросимлари излари халқимиз турмуш тарзида бугунги кунгача сақланиб қолган. Жумладан, деҳқонлар ҳаёти, меҳнати ва ҳосилни йиғиш билан боғлиқ ўтказиладиган байрамларнинг кўплари бевосита зардуштийлик анъаналари билан боғлиқдир.

Фарғона водийси ўзбеклари орасида ҳам азалдан ерга илк бор уруғ сепиш жараёни ўзига хос рамзий ритуал тусини олган бўлиб, унда кекса зироаткорлардан бири Бобо Деҳқон қиёфасига кириб қўш ҳайдашни бошлаб берган. Халқона тасаввурларга кўра, Бобо Деҳқон ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи, ўзгалар ҳақидан ҳазар килувчи, уларнинг меҳнат унумига унум қўшувчи пир бўлиб, у айни саҳар пайтида деҳқонлар кўтарган хирмонларда пайдо бўлади. Деҳқонлар ўз фаолиятларига дахлдор маросимларни бошлашдан аввал «Бобо Деҳқоннинг ўзи

⁴² *Маковельский А.О.* Авеста ... — С. 86.

тарбият қилсин», деб дуои фотиҳа қиладилар. Умуман олганда, Бобо Дехқон култи Ўрта Осиёнинг аксарият маҳаллий аҳолиси орасида маълум ва машхур бўлиб, ўзбекларда Бобо Дехқон, Дехқон буво, тожикларда Бобои дехқон, Хўжа дехқон, Хўжа Абдулла дехқон, қорақалпоқларда Дийханбобо, туркманларда Бабадайхан номлари билан ифодаланган⁴³.

Бобо дехқон тимсолини зироатчилар фақат бир қиёфада тасаввур қилмаганлар. Шунингдек, фақат Бобо Дехқонга бағишланган (бирор кун белгиланган) маросим ҳам ўтказилмаган. Бобо Дехқон турли маросимларда тилга олинади ва унинг вазифасини кўп ўринларда соқоли оқарган кекса киши бажарган. Водийлик дехқонлар Бобо дехқондан етиштирилган ҳосилни тўкилиб-сочилиб кетишидан асраш, баракали ҳосил етиштириш ва йил давомида сувнинг мўл бўлишини, экинлар чанқаган вақтда сувдан қийналмасликларини, ариқларда йил бўйи сув оқишини сўраганлар. Чуст тумани Какликқўрғон қишлоғидаги Тошмозор бува деб номланувчи муқаддас жойда ҳар йили баҳорда Бувои Дехқон ҳаққига қурбонлик қилинган. Агар қишлоқ аҳли томонидан бирор йили қурбонлик қилинмаса, сойдан қишлоққа чиққан ариқ суви тошиб, ўз ўзанини бузиб ташлар экан. Ариқ сойдан 5—6 метр баландликда жойлашгани учун уни қайтадан тиклаш одамлар учун жуда катта қийинчиликлар туғдирган. Шу боис қишлоқ аҳолиси томонидан ҳар йили ўзаро йиғилган маблағга сотиб олинган қўй ушбу мозорда қурбонлик учун сўйилади.

Энди эса мазкур удумнинг генезисига бирмунча кенгроқ тўхталиб ўтсак. Ҳозирги кунга қадар қатор тадқиқотчилар томонидан мазкур удум генезисига оид турли қарашлар билдирилган. Бобо дехқон култи юзасидан мулоҳаза юритган барча тадқиқотчилар уни исломдан аввалги маҳаллий аграр культлар билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Бироқ, Бобо Дехқон култини исломгача бўлган айнан қайси культ билан боғлиқлиги борасида ханузгача ягона бир тўхтамга келинмаган. Бу борада айрим муаллифлар мазкур

⁴³ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. -Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.27

культни қадимги аждодлар эътиқоди билан боғлиқдеб ҳисобласалар, бошқалари исломгача бўлган даврдаги деҳқончилик култи хизматчилари институти ва аграр културлар билан боғлаб талкин қиладилар⁴⁴. Таникли элшунос олима О.А. Сухареванинг ёзишича, Библия ва исломий қарашларга кўра, Одам Ато биринчи деҳқон ва деҳқончиликнинг ҳомий пири бўлган. Ислом таъсирида Бобо Деҳқон Одам Ато билан алмашган бўлиб, ҳар бир қишлоқда энг кекса ва тажрибали деҳқон унинг ўринбосари тарзида деҳқончи-лик ҳомийсига бағишлаб баҳорда далага дастлабки қўшни олиб чиқиш билан боғлиқ тарзда ўтказиладиган маросимлар ва урф-одатларни бошқарган⁴⁵. Дарҳақиқат, мазкур културнинг исломгача бўлган маҳаллий эътиқодий қарашлар билан боғлиқлиги, шубҳасиздир. Буни мазкур атама этимологияси ҳам тасдиқлайди. Тарихий-лингвистик адабиётларга кўра, айнан араблардан кейингина асосий машғулоти деҳқончилик бўлган кишилар «деҳқон» сўзи билан ифодаланган. Арабларгача «деҳқон» атамаси йирик ер эгаларига нисбатан қўлланган⁴⁶. Бу эса ўз навбатида БобоДеҳқон билан боғлиқ тасаввурлар ва маросимлар ўзида ислом даврида ўзининг иккинчи мазмунини сақлаб қолган архаик култур қолдиғи эмас, балки исломгача бўлган даврдаги кучли илоҳнинг машҳур култи қолдиғи эканлигидан далолат беради.

Биз мазкур култур тарихий асосини аниқлаш учун зардуштийлик илоҳларига мурожаат қиламиз.Зардуштийлик дини муқаддас илоҳлари ва улар бажарган вази-фаларига эътибор қаратиб айнан мазкур илоҳлар орасида Митра ва унинг ўзига хос ваколатларида маълум маънода Бобо Деҳқон култи параллели (мувозийлиги, ёндошлиги)га дуч келамиз. «Авесто»да Митра гоҳ табиатнинг умумлашган кўринишида, баъзан ахдлашув илоҳи, айрим ҳолларда қурраи заминдаги подшоҳлар ҳомийси сифатида намоён бўлади. Митра шарқ халқлари илоҳиятининг маъбуди, милоддан икки минг

⁴⁴ Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи.-Т: 2008. –Б.66.,

⁴⁵ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Т., 1960. — С. 26.

⁴⁶ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Т., 1960. — С. 30.

йиллар аввал ҳам аждодлармизнинг асосий эътиқод объектларидан бири бўлган. У одатда, саҳар чоғида бутун оламнинг илоҳий ҳукмдори тарзида осмон ва ер ўртасида бўлаётган воқеаларни кўздан кечириш мақсадида кўлида олтин гурзиси билан барча ҳудудларни айланиб чиққан. Митранинг ўнг ва сўл тарафларида илоҳий ҳакамлар Сраоша ва Рашну, олдида бўлса чопқир тўнғиз киёфасида Вератрагна ҳамда ён атрофида эса айлана тарзда ўраб олган ўсимликлар ва сув, тақводор руҳлар - фравашилар кузатиб борганлар. Бу пайтда Митра самовий таомлардан озиқланувчи тўртта катта айғир отга кўшилган қуёш аравасида бўлган. Айғирларнинг олдинги тўёқларига олтин, орқасидагига эса кумуш тақалар қоқилган бўлиб, араванинг барча ғилдираклари мўъжизавий тарзда⁴⁷

Дехқонлар тасаввурларига кўра, Бобо Дехқон ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи, ўзгалар ҳақидан ҳазар қилувчи, улар меҳнат унумига унум қўшувчи пир ҳисобланиб, у айна саҳар чоғида хирмонларда пайдо бўлар экан. Мабодо, у дехқон хирмонига яхши назар солса, донлар кўпайиб, похол камаяди, ҳосилнинг баракаси ошади деб тасаввур қилинган. Республикамизнинг Фарғона (Фарғона, Олтиариқ туманлари), Наманган (Тўрақўрғон, Чуст туманлари вилоятларида буғдой ўримида ғалвир тоза донга тўлдириб олинади ва хирмондаги чошни айлантириб, қасқони устидан тўкилган. Чошнинг барча томони ёпилгач, ғалвирда қолган дон чош устига сепиб юборилади. Гўёки шу билан чошнинг бели боғланган. Дехқонлар тушунчасига кўра, бу одат чошни ёмон кўзлардан, инс-жинслардан асрар ва Бобо Дехқон хирмоннинг баракасини берар экан. Хоразмда эса хирмонни бошқарувчи ёшулли чошнинг тепасига «барака кесак» қўйган. Бу кесакни маҳаллий аҳоли Хизр кесаги, барака кесаги, ёки тоза кесак деб атаганлар. Қашқадарёнинг ўрта ва юқори қисмларида бу урф-одатнинг ўзгачароқ шаклини учратиш мумкин. Яккабоғ туманида дон чош қилинганидан сўнг унинг турли жойига бешта тош (баъзан тош ўрнига қаттиқ эзилмайдиган девор кесаги) қўйилган. Чош белига эса хирмонда

⁴⁷ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. -276 б.; Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи.-Тошкент: 2008. -664 б.,

ишлатилган асбобларнинг баъзилари ташлаб қўйилган. Бу одат чошнинг белини боғлаш деб номланган. Атрофига қўйилган сопол ёки тош *барака тошлари* деб юритилган. Зироатчилар ҳомийси Дехқонбобо қуёш чикқунга қадар хирмонга назар ташлар экан, «Худо ол қулим», деса чошнинг баракаси ортиб, барака тошлари ёмон кўзлардан ас-раркан. Аҳоли ўртасида чошнинг беш жойидан қозик қоқиб, ип тортиш, беш жойига барака тоши қўйиш, чош белига белбоғ тортиш донни ёмон кўз, нопоклар, эгри қўллардан асрайди, деган тушунча мавжуд⁴⁸.

Демак, мазкур маълумотлардан Бобо Дехқон билан Митранинг ўзаро боғлиқлиги ва айнан Бобо деҳқон образида Митранинг трансформациялашган кўринишини кузатиш мумкин. Бу ўхшашликни аввало Митра ва Бобо деҳқоннинг қуёш чикқунга қадар келиши ва улар ҳар иккисининг ҳам қутбарака ва ҳомийлик функцияларини адо этишида кўриш мумкин. Қолаверса, уларнинг ҳар иккиси ҳам оқ кийим кийган кекса нуроний киёфасида тасвирланади. Бундан ташқари Митра қўлида олтин гурзи ушлаган бўлса, Бобо Дехқон кўпинча ҳасса таянган нуроний қария сифатида тасаввур килинган. Чошнинг белини боғлаб унинг устига барака кесагини қўйиш одатида йиғилган ҳосилни магия қимоя килиш эмас, балки уни Бобо Дехқон томонидан мухрланишини рамзий ифодалаш мақсади ётган. Қолаверса, юқорида қайд этилганидек, Митра ҳам аҳд-паймон, ҳам ўзаро келишув-битим илоҳи бўлган. Бобо Дехқон ва Митра культларидаги ўзаро ўхшашликлар Митра культининг ислом таъсирида ўзгариб Бобо Дехқон култига айланганлигидан далолат беради.

Зардуштийларнинг энг катта тантаналаридан бири «Сада» байрамидир. Фирдавсийнинг «Шохнома» китобида ёзилишича, «Сада» Эрон қуёш тақвимининг ўн биринчи оyi — бахманинг учинчи кунда байрам қилинган. Бунда одамлар олов ёқиб, киш захрини дафн этиш учун тутатқичлар тутатадилар, ҳатто шу кеча олов ёқиб алангалатиш, шу оловга ёввойи ҳайвонларни ташлаш, аланга ичига паррандаларни учуриб ва (олов) атрофида ичимликлар ичиб, ўйин-кулги қилганлар. Хуллас, зардуштийлар байрам ва маросимларидан бири "Сада" пайтида гулхан

⁴⁸ Шаниязов К. К. этнический истории узбекского народа... С. 55-56.

ёқиш ва олов атрофида ўйин-кулги қилиш, еб-ичиш билан биргаликда келаётган барча зиён, бало-қазоларни бартараф қилиш мақсадида сопол идишларини ерга уриб синдириш асосий одатлардан бири бўлган.⁴⁹

Тадқиқот жараёнида Фарғона водийси оила турмуш анъаналарида ҳам "Сада" байрамига ўхшаш маросимни кузатдик. XX аср бошларида водий шимолида жойлашган Косонсой шаҳрида сафар ойининг охириги чоршанба куни "Сафар қочти" маросими ўтказилган. "Бу кун маҳаллаларда катта-катта гулханлар ёқилган. Барча одамлар турли бало-қазоларни даф этиш мақсадида «Алас-алас, барча балолардан халос», деб гулханлардан сакраганлар ва сопол идишларни ерга уриб синдирганлар. Ҳозирга пайтга келиб бу маросим водийда ўтказилмайди. Фақат қариялар хотираларидагина сақланиб қолган⁵⁰.

Зардуштийлик таълимотида оловдан ташқари сувга нисбатан ҳам алоҳида тартиб-қоидалар ишлаб чиқилган. Зардуштийларда сув муқаддас унсур саналиб, аввало унинг тозалиги борасида қайғурилган. Бунинг учун сув манбалари дарёлар, кўллар ёки қудуклар ҳар қандай нопокликлардан қатъий химоя қилинган. Агар маросимий нопок бўлган қандайдир нарсани ювиш лозим бўлса, сув махсус жойга тўпланган, лекин шунда ҳам нопок нарса тўғридан-тўғри сув билан ювилмаган. Бунда нопок нарса аввал сигир сийдиги билан ювилиб, қуёшда ёки қумда қуритилган ва сўнгра якуний поклаш мақсадида сув билан ювилган. Шунингдек, ёмғир ёққан пайтда ташқарига чиқиш тақиқланган, чунки бу билан сувни ва ерни «макрух» қилиб қўйиш мумкин дейилган.

Сувни муқаддас санаб уни эъзозлашга оид қарашлар ислом динида ҳам мавжуд. Жумладан, исломда сувни тежаб ишлатиш, уни ортиқча исроф қилмасликка даъват этилади. Сувни исроф қилиш ва булғаш оғир гуноҳ ҳисобланган. "Авеста"да бу борада "Покиза сув ва ёниб турган олов олдида

⁴⁹ Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар ... — Б. 275.

⁵⁰ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.49

густоҳлик килган зотнинг дўзахда топгувчи жазоси бу дунёнинг жамики дарду озорларидан мудҳишдир", дейилади.

Тадқиқот жараёнида Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида ҳам сув ўзига хос муқаддас унсур сифатида эъзоланишини кузатдик. Жумладан, водийда ҳам сувни бемаврид исроф қилиш, уни булғаш, сувга тупуриш ва нопок ифлос нарсаларни сувга ташлаш қатъий тақиқланган бўлиб, бундай ишларни қилиш оғир гуноҳ ҳисобланади. Сув келадиган ариқлар, каналлар ва зовурлар ҳар йили эрта баҳорда ҳашар йўли билан тозаланади. Янги каналлар, ариқлар қозиш эса энг савобли ишлардан бири бўлган.

Зардуштийлик эътиқоди анъаналарига оид фикрларимиз якунида хулоса қилиб шуни алоҳида таъкидлаймизки, одамларни дарёлар мусаффолигига ва тупрок унумдорлиги ҳақида ғамхўрлик қилишга даъват этган зардуштийлик дини айнан бизнинг заминимизда вужудга келганлиги ва ушбу дин нафақат эронийзабон, балки туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи маънавий дунёқараши шаклланишида асосий омил бўлганлигига тадқиқот жараёнида амин бўлдик. Шубҳасиз, бу мулоҳазанинг тўғри эканлигига ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзи, тарихий этнографик хусусиятлари, миллий маданияти, тафаккур, ментал хусусиятлари борасидаги кузатувларимиз жараёнида яна бир бор ўз тасдиғини топди дейиш мумкин. Бу эса ўз навбатида ўзбек халқини минтақага хос қадимий цивилизация ва камусий-диний, фалсафий асар "Авеста"га ворислигини яна бир бор тасдиқлайди. Айнан ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ миллий этник хусусиятларни таҳлил қилиш ўзбеклар маънавий руҳий дунёқараши тизимида "Авес-та"нинг таъсири бекиёс эканлиги ва ўзбек феномени тушунчаси шаклланишида муносиб ўрин эгаллаши далолат бермоқда.

Зардуштийлик қадимда ўтмиш аجدодларимиз ҳаётидаги асосий диний эътиқодлардан бири бўлиши билан бирга ислом дини кириб келгандан кейин ҳам халқимиз турмуш тарзида ўз изларини сақлаб қолганлиги ва ҳаттоки халқимизнинг бугунги кундаги оила турмуш маросимларида ҳам синкретик тарзда давом этиб келаётганлиги тадқиқот давомида ўз исботини топди. Амалга оширилаётган

маросим ва урф-одатларда зардуштийлик излари исломий маросимлар билан биргаликда синкретик (қоришган) тарзда яшаб келмоқда.

2.2. Дехқончилик билан боғлиқ удумларнинг трансформациялашув жараёни

Инсоният цивилизациясининг қадимги марказлари шаклланиши ва таракқиётида дехқончилик маданияти муҳим роль ўйнаган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Шарқ цивилизациясида дехқончилик маданияти ривожини суғорма дехқончиликка асосланганлиги билан ажралиб туради. Тарихий тадқиқотлардан маълумки, қадимги Миср ва Месопотамияда милоддан аввалги VII, Ҳиндистон, Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида эса милоддан аввалги VI минг йилликдан бошлаб инсоният илк дехқончилик ва хунармандчилик билан шуғуллана бошлаган ҳамда дастлабки чорвачиликни йўлга қўйган, яъни одам табиат инъомларини ўзлаштириб қолмасдан, ўзи ҳам яратувчилик фаолиятини бошлаган⁴⁰⁹. Ўрта Осиё заминидagi энг қадимги зироатчилик маданияти «Жойтун маданияти» бўлиб, у милоддан аввалги VI-V минг йилликларда шаклланган⁵¹.

Жамиятдаги бу таракқиёт Ўзбекистон ҳудудида ҳам ўзига хос кўринишда юз берган. Илк дехқончиликнинг ибтидоий шакли неолит даврида бошланган. Бироқ, суғорма дехқончилик ибтидоси милоддан аввалги II минг йиллик бошида қадимги Бактрия ҳудуди (Сурхондарё вилояти)да кузатилади. Археолог олимлар хулосаларига кўра биз учун тадқиқот объекти бўлган Фарғона водийсида бу жараён милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан бошланган.

Қадимги анъанавий дехқончилик хўжалиги ва у билан боғлиқ маросимлар ҳамда аграр культлар тарихчи, археолог ва этнолог олимлар учун доимо долзарб

⁵¹ Анорбоев А. Ўзбекистонда илк суғорма дехқончиликнинг шаклланиши ва антропоген ландшафтининг ташкил топиши // Ўзбекистон ҳудудида дехқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. — Т., 2006. — Б. 13.

ва қизиқарли муаммолардан бири бўлиб келган. Бу борада мутахассислар амалга оширган илмий тадқиқотлар туфайли маълум бир амалий натижаларга ҳам эришилган⁵². Ўзбекистан худудидаги зироатчилик маданияти тарихи, суғорма деҳқончилик шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ҳамда у билан боғлиқ бўлган урбанистик жараёнлар доимо долзарб муаммолардан бири ҳисобланган.

Аграр культлар борасида жаҳон фанида бой тажриба тўпланган бўлиб, немис фольклоршуноси В. Маннхардт илк бора деҳқончилик билан боғлиқ турли афсоналар ва образларда ўсимликлар оламининг жонланиши сирлари намоён бўлиши муаммосини илгари сурган. В. Маннхардтнинг таъкиддашича, маросимлар ва культлар асосида инсон табиатдаги ўзга мавжудотлар сингари ўсимликларда яшайди, деган нуқтага назар мавжуд бўлган. Олимнинг фикрича, рухнинг ўсимликка эврилиши тўғрисидаги қуйи мифология юқори илохлар тўғрисидаги мифологияга асос бўлган. Айнан қуйи мифология ўзига хос яшовчан бўлганлиги туфайли унинг излари деҳқончилик маросимларида яхши сақланиб қолган.

Машҳур инглиз тадқиқотчиси Ж. Фрээр Маннхардт маълумотларига таянган ҳолда қадимий аграр дунёқарашга оид манзарани қайта тиклаган ва унинг ривожланиш босқичларини кўрсатган ҳамда антик культлар маданиятнинг турли ривожланиш босқичларида оралиқ бўғин тарзида муқим аҳамиятга эгаллигини таъкидлаган⁵³. Қолаверса, замонавий диншунослик фани асосчиларидан бири магик қарашлар ва ритуаллар билан Европа халқлари деҳқончилик маросимларининг ўзаро боғлиқлигини кўрсатиб беришга уринган.

Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш лозимки, деҳқончилик ўзбекларнинг қадимги машғулотларидан бири ҳисобланган. Асрлар давомида тажриба ва усуллар, нозик фенологик кузатишлар асосида ўзига хос деҳқончилик анъана ва

⁵² *Басилов В.Н.* Божество аграрных культов // Культ святых в исламе. — М., 1970. - С. 10.

⁵³ Фрээр Д. Золотая ветвь. — М: Политиздат, 1986., Басилов В.Н. Божество аграрных культов // Культ святых в исламе. — М., 1970. - С. 10.

маросимлари шаклланган. Мазкур анъаналарда диний-мифологик қарашлар ва ритуаллар ҳам муҳим аҳамият касб этган. Умуман олганда, деҳқончилик билан боғлиқ урф -одатлар, маросимлар халқ тафаккурининг ғаройиб мўъжизаларидан биридир. Ўзбек халқи қадимдан уларга амал қилган, шу билан бирга, уларга тааллуқли қоидалар, дуолар, айтимлар ва аломатлар ҳам яратилган.

Деҳқонларнинг табиат инжикликлари олдидаги ожизлиги, сермашаққат меҳнат эвазига етиштирилган ҳосилнинг табиий офатлар туфайли нобуд бўлиши ва табиатнинг уларга номаълум кўринмас кучларидан кўрқув улардан қутилиш чораларини излаш ҳамда деҳқончилик билан боғлиқ қатор магик маросимлар бажарилишига асос бўлган, шубҳасиз, мазкур маросимлар ва урф-одатлар илдизи жуда узоқ даврга бориб тақалиб, қадимги анимистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлган. Деҳқончилик билан боғлиқ равишда ўтказилган урф-одатлар, маросимлар турли аграр культларнинг магик (сеҳргарлик) кучига бўлган инонч асосида шаклланган. Шу боисдан ҳам деҳқончилик билан боғлиқ удум ва маросимларнинг кўплари исломгача бўлган табиат ҳодисаларини илоҳийлаштириш, осмон ва ер илоҳларига сиғинишга асосланган. Шарқнинг деҳқончилик воҳалари аҳолиси қадимий турмуш тарзида муҳим ўринни эгаллаган ўлиб қайта тирилувчи илоҳлар култи таниқли диншу-нос олим В.Н. Басилов фикрича, айнан ислом таъсирида унутил-ган. Бироқ тарихий-этнографик материаллар шундан далолат берадики, қадимги аграр культлар ислом кириб келиши билан буткул йўқ бўлиб кетмаган, балки исломий қарашлар билан қоришган ҳолда (синкретик) тарзда ёки уйғунлашган ҳолда сақланиб қолган ва ҳатто асрлар оша XX асргача етиб келган. Хуллас, Ўрта Осиё халқларига хос қадимий аграр культларни тадқиқ этиш, биринчидан, қадимги деҳқончилик билан боғлиқ диний эътиқодий қарашлар тавсифига оид янги материаллар беради, иккинчидан, уларнинг исломий қарашлар билан ўзаро уйғунлашиш қонуниятларини аниқлаш имкониятини яратади.

Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари қатори водий ўзбеклари анъа-навий деҳқончилиги ҳам шарқ халқлари тақвими асосида олиб борилган. Баҳорги

дала ишлари, маҳаллий тақвимга кўра, янги йил қуёшнинг балиқ (хут) буржидан кўй (хамал) юлдузлар туркумига ўтган вақддан бошланган. Ҳозирги амалдаги ой календари бўйича бу 21 мартдан бошланиб 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олган. Бошқачасига, дастлабки деҳқончилик юмушлари Наврўз тантаналари билан бир пайтда бошланган.

Наврўз айёми деҳқонлар фаолиятида муҳим аҳамият касб этган. Чунки юқорида таъкидланганидек, айнан шу кунларда экин экиш, дала, боғ юмушларига киришилган. Деҳқонлар, боғбонлар ва чорвадорлар аёзли кунлардан эсон-омон чиқиб, баҳорнинг илиқ кунла-рини интиқдик билан кутиб, катта деҳқончилик ишларига жиддий тайёргарлик кўрганлар. Омоч-бўйинтуруқдар, молаларни созлаб, тахт қилганлар, отлар совутилган, аравалар тузатилиб ишга яроқли ҳолга келтириб қўйилган. Асосий ишчи кучи ҳисобланган хўкизлар яхши парваришланиб, улар ер ҳайдашга олиб чиқилган. Шу боисдан ҳам ўрта асрларда Бухорода бу деҳқончилик байрами «Наврўзи кишавар-зон» - «деҳқонлар байрами» деб номланган. Заҳматқаш деҳқонлар айнан ушбу кун далага қўш чиқариб ерга дастлабки уруғни қадаганлар. Андижон ўзбекларида баҳорги ер ҳайдашни шанба куни бошлаш лозим дейилган. Хоразм ўзбеклари орасида эса ҳосил баракали бўлиши учун душанба ва чоршанба кунлари ер ҳайдаб экин экиш хайрли амал ҳисобланган. Бошқа кунлари ер ҳайдаш ҳосиятсиз деб ҳисоблангани боис ҳафтанинг бошқа кунлари ушбу фаолият тақиқланган. Ер кундуз куни бўлса шимолга, кечаси эса жанубга қараб ҳайдалган⁵⁴.

Деҳқончилик билан боғлиқ агромаданият анъаналарида баҳорги экиш мавсумида далага биринчи қўш чиқарйш маросими муҳим амалий аҳамият касб этган. Чунки етиштириладиган ҳосилнинг мўл бўлиши ва йил баракали келиши экин мавсумининг ўз вақтида сифатли ўтказилишига боғлиқ

⁵⁴ Нарзикулов А. Деҳқон тақвими. — Т.: Меҳнат, 1991. — Б. 7-11.

бўлган⁵⁵. Шу сабабга кўра жаҳон халқлари этнографиясида далага илк бор кўш солиш, ерга уруғ сепишга алоқадор маросим ва удумлар кенг кўламда тадқиқ этил-ган.

XX асрда анъанавий деҳқончилик машғулоти замонавий техника тараққиёти билан уйғунлашган даврда ҳам баҳорги деҳқончилик юмушларини бошлашдан аввал маросимий курбонлик килиш одати сақланиб қолган ва ҳатто бугунга қадар давом этиб келмоқда. Жумладан, Наманган вилояти Чуст тумани Дам қишлоғида баҳорги дала ишларини бошлашдан аввал фермерлар уюшмасидаги тракторчилар машина-трактор паркида тўпланиб Пири Довудга бағишлаб хўроз сўйиб курбонлик киладилар. Бу, биринчидан, баҳорги дала юмушларини бошлашдан аввалги курбонлик бўлса, иккинчидан, тракторчиларнинг маросимий курбонлик килиш орқали темирчилик пири ҳисобланувчи Ҳазрати Довудга бўлган эҳтиромлари рамзидир.

Ўрта Осиё халқларининг исломгача бўлган динларида муҳим аҳамиятга эга бўлган деҳқончилик культлари жуда тез унутилиб кетган. Бунинг сабаби улар расмий культлар ҳисобланиб, бир гуруҳ қоҳинлар тасарруфида бўлган ва ислом кириб келган дамлардан бошлаб қоҳинликнинг йўқ қилиниши билан бирга ушбу культлар ҳам унутилган. Лекин бу культлар расман буткул кундалик ҳаётдан чиқиб кетган бўлсада, халқ орасида улар билан боғлиқ алоҳида анъаналар, инончлар ва маросимлар сақланиб қолган.

Водийнинг кўплаб ҳудудларида баҳорги ишлар одидан масжид ёки мазорлар яқинида «худойи» қилинади. Косонсой тумани деҳқонларининг Косонсой шаҳридаги машхур Садпирикомил мазорида, Чуст туманидагиларнинг Бувамазор зиёратгоҳида худойи ўтказиш анъанаси

⁵⁵ Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида «шоҳ мойлар» ёки «биринчи кўш» удуми // Ўзбекистан ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илмлари ва замонавий жараёнлар. Т., 2006. - Б. 84.

ҳозирга қадар сақданиб қолган. Мазкур маросим кўпинча март ойи бошларида кекса деҳқонлар, оқсоқоллар бошчилигида ўтказилади. Авваллари ҳар бир хонадондан буғдой ва озиқ-овқат маҳсулотлари тўпланган бўлса, кейинга вақтларда маълум миқдорда маблағ ҳам қўшиб йиғилмоқда. Тўпланган пулга бозордан бузоқ ёки қўй сотиб олиниб, қурбонлик учун сўйилган гўшт пиширилган⁵⁶. Таом тайёрлангунга қадар қишлоқ эркалари томонидан уч-тўрт гуруҳга бўлиниб, қишлоқ ариқлари тозаланган ва баҳорги шудгор оддидан «ис чиқариш» маросими ўтказилган. Ҳар бир оилада аёллар бўғирсоқ, чўзма («ис») пиширганлар. Қозондаги мой яхшилаб қизитилгандан сўнг унга ҳамир ташланган. Гўё шу мой қизишидан мархумларнинг руҳлари шод бўлиб, ўз қариндош-уруғларига омад тилар эканлар.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида эрта баҳорда далаларга сув келадиган асосий ариқ ва каналлар ҳашар усулида лойқадан тозаланган. Ҳашар охирида ушбу ариқ, каналларга сой ёки дарёлардан сув очилиб, қурбонлик маросими ўтказилган. Маҳаллий аҳоли ушбу маросим учун ҳам пул, буғдой ва озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаб, пулга «жонлик» (бузоқ, бўз бия, оқ тойчоқ, кўчқор ёки эчки) сотиб олганлар ва уни қурбонлик учун сўйганлар. Ўрта Осиёнинг баъзи бир ҳудудларида бўғизланган ҳайвон қони сувга оқизилган ёки танаси ҳам сувга ташланиб, сўнгра уни сувдан олиб чиқилган. Хоразмда янги ариқ қазилиб, у Амударёга уланганда, хоннинг буйруғига кўра, мазкур ариқда доимо сув бўлишини тилаб 8—10 та сигир ва хўкизлар қурбонлик қилиб ташланган. Сўнгра деҳқонлар сувга тушиб бўғизланган ҳайвонларни олиб чиқишган ва ундан турли таомлар тайёрлаб шу ернинг ўзида ейишган⁵⁷. Бу одат қадимда сув илоҳдари учун одамларни қурбон қилишнинг сақланиб қолган кўринишларидан бири ҳисоб-ланади. Фарғона водийси Чотқол тизмаси ён бағридаги Сумсорсойнинг икки

⁵⁶ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.67

⁵⁷ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.69

кирғоғида жойлашган Дам ва Какликкўрғон киш-локларида ҳам сойдан кишлок ариқларига сув очиш жараёнида ҳалим маросимий таом бўлиб, у асосан, турли диний ва оммавий маросимларда пиширилган. Ҳалим тайёрлашнинг ўзига хос технологияси бўлиб, узок вақтни талаб қилганлиги боис сув тўлдирилган қозонга сўйилган кўй гўшти ва буғдой ташланиб, қарийб бир сутка мобайнида қайнатилган. Ҳашар ва унинг турли-туман кўринишлари борасида юқоридаги каби қурбонлик маросими ўтказилган. Деҳқончилик пири бўлган Бувойи Деҳқонга бағишлаб қўчқор қурбонлик қилинган⁵⁸. Андижонда агар сурункали ёмғир ёғмаса, кишлок ёки маҳалла қабристонига бориб мол сўйилган. Фарғона вилояти Фарғона туманида деҳқонлар ўз экин майдонлари четларига қурбақаларни тутиб келиб осиб қўйишган. Улар қурбақа ёмғир чақиради, деб ишонишган⁵⁹. Ҳозирда ҳам водийда «Қурбақани ўлдирган одам-нинг тўйида ёмғир ёғади» деган тушунча сақланиб қолган. Биз бу ўринда қурбақанинг маълум маънода, намгарчилик ҳомийси сифатида намоён бўлишини кўрамиз. Ўрта Осиёда қурбақанинг намгарчилик тимсоли бўлганлигини машҳур археолог ва санъатшунос олим Л.И. Ремпель ҳам тасдиқлаб, «Ўрта Осиё халқлари санъатида қурбақа образидан намгарчилик ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, бамисоли тумор сифатида фойдаланилган», - деб ёзади. Дарҳақиқат, қадимда қурбақа образи маълум маънода ёмғир, намгарчилик рамзи ҳисобланган бўлиб, дунё халқларининг кўпчилигида унинг ёғингарчилик билан боғлиқлиги тўғрисида турли талқинлар учрайди⁶⁰. Таниқди элшунос олим К. Шониёзовнинг ёзишича, қарлукдар эрта баҳорда далага биринчи марта омоч солишдан аввал "ис" чиқаришган. Улар қозонга мой солиб қиздиришган ва кейин унга бўғирсоқ ташлаб, пишириб олганлар. Халқ қарашларига кўра, вафот этган аждодлар руҳлари ана шу "ис"дан бахраманд бўлиб, ўз яқинларига омад

⁵⁸ Бўриев О. Ҳашар элга ярашар // Ўзбек халқининг боқий қадриятлари. — Қарши, 2005. — Б. 57-67.

⁵⁹ *Дала ёзувлари*. Фарғона вилояти Фарғона тумани Каптархона кишлоғи. 2013 йил.

⁶⁰ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. -Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.69

тилашар экан. Пиширилган бўғирсоқни кўни-кўшнилар, яқин қариндошлар биргаллашиб истеъмол қилганлар, ҳатто кўшга кўшиладиган хўкизларга ҳам бир оз бўғирсоқ едирилган. Умуман, ўзбек ва тожик деҳқонлари орасида баҳорда дастлабки ҳайдовдан олдин хўкизлар шохлари ва бўйинтуруғини ёғ билан мойлаш одати кенг тарқалган. Хоразмдаги ўзбек манғитлари орасида баҳорда дастлабки ерга экин экишда «ҳазрати одамнинг хақиға» деб хўкизлар шохини мойланган⁶¹. Ахборотчилар маълумотларига кўра хўкизлар шохларини "ис" ёғи билан мойлаш билан бирга далага олиб чиқиладиган хўкизларни ёмон кўздан асрасин, деган ниятда уларга тумор тақиш одати ҳам бўлган. Кексаларнинг таъкидлашларича, ушбу иримда шохлари мойланиб, бақувват бўлган хўкиз йил бўйи ҳормай-толмай ишласин, деган мағик ният ўзифодасини топган.

Фарғона тумани Каптархона қишлоғида авваллари далага дастлабки кўш чиқариладиганда деҳқонлар янги либосларини кийиб, ушбу кунни тўкин-сочинлик ва шоду хуррамликда ўтказишга ҳаракат қилганлар. Удумга биноан биринчи кўшни қишлоқнинг ёши улуғ кишиларидан бири бошлаб берган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, ушбу куннинг бундай тантана билан ўтказилиши биринчи кун мағиясига алоқадор бўлган. Биринчи кун мағиясига кўра, бирор - бир фаолият ёки йилнинг бошланиши қандай бўлса, ўша фаолият йил ниҳоясига қадар ана шундай руҳда давом этади, деган тасаввур ҳукмронлик қилади⁶². Қолаверса, кекса ёшли, бола-чақаси, неварачевараси кўп пиру бадавлат, иши доим олдинга кетадиган тадбиркор, обрўли кишининг биринчи кўшни ҳайдаб бериш одати унинг хўжалик юритишдаги бой тажрибаси билангина боғлиқ бўлмаган. Бу ўринда узоқ умр кўрган, серфарзанд, бадавлат кишининг ўзига хос рамзий фазилатлари заминга,

⁶¹ Ер ҳайдайдиган хўкизлар шохини мойлаш одати Ўзбекистан ва Тожикистон ҳудудида кенг тарқалган. Бу тўғрисида батафсилроқ қараг: Андреев М. С. Таджики долины Хуф. Т. 2 // Известия АН ТаджССР. - 1958. - С. 62; Шаниязов К. К этнической истории ўзбекского народа. — Т., 1974. — С.174.

⁶² Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.89

етиштириладиган ҳосилга ўтишига қаратилган ўзига хос магик қонуният айнан кекса кишининг дастлабки қўшни бошлаб беришига сабаб бўлган. Дехқонларнинг биринчи марта ер ҳайдаш учун қўш ва хўкизларни ҳам махсус тайёрлаш одати маълум маънода қадимги аграр культлар билан боғлиқ. Ўрта Осиёда қадимда хўкиз серпуштлик рамзи ҳисобланган ва шу боис ерни омоч билан ҳайдаш орқали унинг ғайритабiiй хусусияти ерга ва етиштириладиган ҳосилга ўтиши мумкин, деган архаик қараш асос бўлган бўлса керак.

Биз ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлаган ҳолда шуни таъкидлашимиз жоизки, аждодларимиз қадимдан дехқончиликда афсонавий табиат культуни антропоморф шаклда тасаввур қилганлар ва уни ўзларининг мифологик ҳомийси деб билганлар. Кейинчалик мазкур культга бўлган эътиборнинг ўзгариши натижасида у унутила бошлаган ва айнан дехқончилик билан боғлиқ айрим урф-одатлардагина қолдиқ кўриниши тарзида сақланиб қолган.

Фарғона водийси қипчоқлари орасида ерга дастлабки уруғни сочишдан аввал дуои фотиҳа қилинган ва кекса дехқон қўлидаги донга уч марта куф-суф қилиб дам солган ҳолда ерга сочган. Дех-қонлар биринчи уруши сочишда доимо курт-кумурсақалар ҳаққи деб сочганлар. Дехқончиликка оид рисолада ёзилишича: «гарчи дехқон-ларнинг гуноҳлари кум барханларидай бўлса-да, қушлар уларнинг барча гуноҳлари учун истиғфор келтириб туради...» Таниқди эл-шунос олим К. Шониёзов бу одатни қадимий диний тасаввурлар билан боғлиқ бўлса керак, деб ҳисоблайди⁶³.

Фарғона водийси дехқонлари тасаввурида Ҳазрати Хизр кишиларга бахт, барака улашувчи пир ҳисобланганлиги боис водийда унинг номи билан боғлиқ кўплаб ривоят ва қадамжолар учрайди. Дехқончилик билан шуғулланувчи аҳоли Хўжаи Хизр зиёратгоҳи тупроғидан «деҳқончилигимизга қут-барака берсин», деган ниятда

⁶³ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.69

олиб кетганлар. Кўкон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда эрта баҳорда деҳқончилик билан боғлиқ жуда қизиқ урф-одат бажарилади. Жумладан, Кўкон шаҳри Урганчибоғ маҳалласида истиқомат қилувчи Ж.Акбаровнинг таъкидлашича, дала юмушлари бошланишидан аввал деҳқонлар ўзларининг оилалари билан Риштондаги Хизр бувам мазорини зиёрат қилишга борадилар. Зиёратга келганлар ўзлари билан озгина дон (буғдой ёки арпа), хонадон супрасининг ҳамиртуруши билан арқон, кўрғоишн, тўғноғич, исирик, пул, сув оладилар ва ушбу нарсаларни маълум муддатга мазордаги мақбара оддига қўйиб қўядилар. Улар келган деҳқончилик йилида еримиз қўйилган ҳамиртурушдек йил давомида кўпчиб турсин, бу йилда дон-дунимиз баракали бўлсин, супрамиз доимо унга тўлсин, чорвамиз кўпайсин ва оиламиз мисоли кўрғошиндай мустаҳкам бўлишида Ҳазрати Хизр алайҳиссалом қўллаб-қувватласин, деган ниятда ушбу ашёларни зиёратгоҳга олиб келганлар⁶⁴. Биз бунда, аввало, Ҳазрати Хизрни барака улашувчилик хусусия-ти ва унга бўлган ишончнинг гувоҳи бўламиз. Шу сабабдан ҳам В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс ва М.И. Афзалов Хизр образи ислом динига қадар яратилган, у меҳнат ахли ижодий изланишининг узоқдавр мобайнидаги маҳсули бўлган, деган фикрни баён этган-лар. Демак, Хизр образининг ислом динига алоқаси йўқ, у ислом шаклланишидан анча олдин вужудга келган. Хизр образининг генетик асослари, айниқса, деҳқончилик асослари ва ҳосилдорлик культлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Қолаверса, биз юқоридаги мисоллардан мулоқотли мағияни, яъни ушбу ашёлар орқали келгуси йилда етиштириладиган ҳосилнинг баракали бўлишига эришишнинг ўзига хос афсунгарлик усулларини кўришимиз мумкин.

Деҳқончилик билан боғлиқ анъаналар ва маросимлар тизимида ёзги, айниқса, буғдой ўрими билан боғлиқ маросимлар ўзига хос удумларга бойлиги ҳамда кўплаб қадимий эътиқодларга дахлдор ҳодда ўтказилиши билан фарқланиб турган. Айнан мазкур даврда ўтказилган маросимлардан бири «хайри худойи»

⁶⁴ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.88

бўлиб, у ўрим бошланишидан олдин ўтказилган. Хайри худойи одатининг илдишлари узоқ замонларга бориб тақалади. У Аллоҳ йўлида қилинган хайр-эҳсон бўлиб, худо йўли, хатми Қуръон, дуою фотиҳа, қон чиқариш, қурбонлик деб ҳам аталган. Таниқли элшунос Э.Б. Тайлор хайри худойи маросимларини худди илтижо ва дуолар каби инсониятнинг илк, энг қуйи босқич тараққиётига хос деб ҳисоблайди. Умуман, қурбонликлар қилиш диннинг энг илк шаклларида то замонавий, жаҳон динларигача хос одатлардан биридир⁶⁵. Масалан, қадимги Шу-мерда хўкиз, сигир, қўи каби ҳайвонлар билан бирга баъзан қушлар ҳам сўйилган, егулик неъматларидан ҳам тангриларга эҳсон этилган. Деҳқонлар томонидан ҳосилни йиғиб олишдан аввал хайри худойи қилиш уни беэиён йиғиштириб олиш мақсадида ёвуз руҳлар, инсу-жинслар хуружининг олдини олишга қаратилган бўлса керак.

Фарғона вилояти Сўх туманида яшовчи тожикларда ёмғир чақиришга қаратилган махсус маросим «таришқўноқ» деб аталган. Унга кўра узоқ вақт ёғингарчилик бўлмаса, қишлоқ эркаклари ярим яланғоч ҳолда кўчага чиққанлар ва бир бирларининг устидан сув қуйганлар ҳамда бирор кишини (кўпроқ қишлоқ имомини ёки муллани) ариққа ташлаб юборганлар. Шу кунлари қишлоқ эркаклари ўзлари хоҳлаган хонадонга меҳмонга киришган. Хонадонларда эса улар фақат шу маросимдагина пишириладиган «кашки чавари» деб номланган чалпак билан меҳмон қилинган⁶⁶.

Биз ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ қараш-лар ва маросимларни ўрганар эканмиз, ер, дон ва нонга бўлган ўзига хос ҳурмат-эҳтиромнинг турли-туман удумлар ва маросим-ларда ҳозиргача сақланиб келаётганлигини кўришимиз мумкин. Фарғона водийси ўзбеклари орасидаги

⁶⁵ Дунёдаги кўплаб халқлардаги қурбонлик маросими борасида батафсилроқ қarang: Токарев С.П. О жертвоприношениях // Природа. - 1983. - № 10. - С. 32.

⁶⁶ Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқоди ва маросимлари. -Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. -Б.91

халқона қарашга кўра, буғдой, олма, ковун, анжир ва райхон дастлаб жаннатда ўсган. Шу боис ушбу ўсимликлар ва мевалар доимо эъзозлаб келинган, айниқса, халқ орасида ерга буғдой сепиш энг хайрли амаллардан бири саналган ва шу сабабга кўра буғдой экилган майдонларни оёқости қилиш, уни босиш гуноҳ ҳисобланади.

Хулоса тарзида айтадиган бўлсак, ўзбек халқи анъанавий деҳқончилик машғулоти билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатларда кўплаб архаик кўринишлар ва магик хатти-ҳаракатлар сақланиб қолган. Шунингдек, деҳқончилик урф-одатларида ўлиб қайта тирилувчи табиат култи излари, гарчи қолдикий кўриниш тарзида бўлса-да, етиб келганини ва аксарият ҳолларда исломий қарашлар билан ўзаро синкретик тарзда амалга оширилишини кузатдик.

Умуман олганда, қадимий диний-мифологик тасаввурлар асосидаги деҳқончилик расм-русумлари ва урф-одатларидан кўзланган асосий мақсад баракали мўл-кўл ҳосил етиштириш ва уни нес-нобуд қилмасдан йиғиб олишга қаратилган. Шубҳасиз, бу борада машҳур этнограф Г.П. Снесаревнинг "ҳосилдорлик култи ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатлар тараққиёти билан ҳамоҳанг ривожланиб мураккаблашиб борган. Кейинчалик дунёвий динларнинг ажралмас қисмига айланган диннинг қадимий мустақил, универсал шакли"⁶⁷- деган хулосасини бизнинг дала материалларимиз ҳам тўла-тўқис тасдиқлайди.

2.3.Хунармандчилик билан боғлиқ удумлар

Инсон кулолчилик билан неолит давридан шуғулланган. Кулолчилик билан дастлаб аёллар шуғулланган бўлиб, кулолчилик чархининг пайдо бўлиши билан эркаклар ҳам бу ишга жалб қилинган.

Кулолчиликнинг бир тури сифатида тандирчилик хунармандчилигининг ҳам тарихи қадим даврларга бориб тақалади. Тандирга нонни ёпиб пишириш

⁶⁷Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма .- С. 186-188, 262-264.

Ўрта Осиё халқларининг азалий одати бўлиб, то шу кунга қадар шаҳар ва қишлоқларимизда ҳовли уй-жойда яшовчи аҳолининг уйларини тандирсиз тасаввур қилиш қийин. Ҳеч қайси юртнинг нони бизнинг тандирда пиширилган нончалик таъм бера олмайди. Айнан шунинг учун бўлса керак аجدодларимиз тандирни ихтиро қилишган. Тандирдан узилган ноннинг ҳиди ва таъмидек ёқимли нарсани топиб бўлмаса керак. Тандирда пиширилган нонни истеъмол қилиш биз учун шунчалик оддий ҳолатга айланганки, ҳатто тандирнинг ўзи нима, у қандай йўл ва усуллар билан ясалади, уни кимлар ясайди деган саволлар ҳақида ўйлаб кўрмаган ва билмаган одамлар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Шу сабабли тандирнинг ясалиши, унинг турлари ва тандирчилик ҳунарманчилиги хусусида сўз юритишга жазм қилдим. Тандирчилик ҳунармандчилиги касб сифатида тандирнинг ўзи билан тенгдош десак хато қилмаган бўламиз.

Тандир хусусида сўз юритишдан олдин, аввало, тандирчилик ҳунармандчилиги хусусида тўхталиб ўтиш жоиз бўлади. Бу касб бошқа ҳунармандчилик касбларига нисбатан бирмунча оғир ва машаққатлироқдир. Шунинг учун ҳам тандирчилик касби аجدоддан авлодга ўтиб келган. Тандирчилик касбини, ҳунармандчилигини эгаллашга қизиққанларни ҳам уста тандирчилар ўзларига шогирд қилиб олиб, бу ҳунарни ўргатишган.

Тандирчиликнинг Фарғона водийси, Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Хоразм вилоятларидаги турлари муқаддам бир-бири билан кескин фарқ қилган. Фарғона водийсида тандир усталар томонидан махсус лой қоришмаси ва асбоб-ускуналардан фойдаланган ҳолда ер юзасида ясалга бўлса, мамлакатимизнинг жануби – Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах, Қорақалпоғистон, Хоразм вилоятларида эса махсус қолиплардан фойдаланиб тандир яшаш усуллари ҳам мавжуд бўлган⁶⁸.

⁶⁸ Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти.Т.: Ўқитувчи. 2003.-Б.196-197.

Аввало, тандир яшаш учун фойдаланиладиган тупроқ хусусида сўз юритсак. Тандир яшаш учун ҳар қандай тупроқ ҳам мос келавермайди. Дастлаб айтиб ўтганимиздек, тандирчилик кулолчиликнинг бир йўналиши бўлиб, тандирчилик учун ҳам кулолчиликда фойдаланиладиган махсус тупроқ лозим бўлади. Бундай тупроқни Республикамизнинг барча вилоятларидан ҳам топса бўлади. Тандир яшаш учун тандирчилар асосан, Риштон туманидаги махсус тупроқдан фойдаланишади. Бу тупроқ бошқа тупроқларга нисбатан ўзининг сариқ-қизғимтир ранги ва ўта ширалилиги билан ажралиб туради. Бу тупроқдан барча хунарманд кулол усталар сопол буюм ва идиш-товоқлар ишлаб чиқаришда кенгроқ фойдаланишади. Қора тупроқни топиш осон бўлиб, ерни юзасидан 0,5-1 метр ёки ундан чуқурроқ қовлаб олиб ташланса, тандирчиликда фойдаланса бўладиган қора тупроқ чиқади. Ҳозирги пайтда шу тупроқдан фойдаланган ҳолда тандир ясовчи усталар ҳам фаолият кўрсатишмоқда. Тандир учун ишлатиладиган тупроқ умумий бўлиб, у тупроқдан ҳамда қурилиш учун ғишт ишлаб чиқаришда ҳам кенг фойдаланилади. Бу тупроқ ширали бўлганлиги учун сувда секин эрийди. Шу сабабли, дастлаб, тандир учун етарлича тупроқ ажартиб олингач, унга сув қуйиб шимдириб қўйилади. Икки-тўрт (2-4) соатдан сўнг кетмон билан чопилиб, яна сув шимдирилади. Яна 1-2 соат ўтгандан сўнг лой қоришга киришиш мумкин. Ушбу тупроқ секин ивиганлиги сабабли тандирчилар кўпроқ тупроқни ивитиш учун ўралардан фойдаланишади. Тупроқнинг ивимаё қолиши ёки кесак ҳолида қолиб кетиши тандирнинг сифатсиз бўлиши, ишлатиш муддатининг қисқаришига олиб келади. Шу сабабли тандирчилар тупроқни яхшилаб ивитишга ҳаракат қилишади⁶⁹.

Бундан ташқари, тандир лойига қизил тупроқ (рўша, буравик; янги йрни пармалаш, қазил ишларида фойдаланиладиган тупроқ), яшил тупроқ – халқ тилида бу “гилвата” ҳам қўшилди⁷⁰. Бу иккала – қизил ва яшил тупроқ ўта

⁶⁹ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда, Риштон, Ёзёвон туманлари.

⁷⁰ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда, Риштон туманлари.

ширали бўлиб, тандир тупроғининг ширалилигини оширади, ёрилувчанлилигини камайтиради, намлилигини узокроқ муддат сақланишига ёрдам беради. Тупроқ ҳақида етарли маълумотларни бердим деб ҳисоблайман.

ЛОЙ (қоришма). Бу лой “тандир лой” деб аталади. Тандир лой тайёрлаш учун ивителинган тупроққа похол, қўй жуни, каноп аралаштирилиб, оёқларда тепиб, яъни эзгилаб уларни қориштириш зарур бўлади. Тандир лойини тайёрлаш учун қўй жуни, каноп ёки похолдан бирини араласштириш кифоя қилади. Тандирнинг чидамлилигини, мустаҳкамлигини ошириш учун қўй юнги энг афзали ҳисобланади, бироқ у тандирнинг таннархини ошишига сабаб бўлади. Чунки қўй юнгини етарли даражада топпиш мушкуллик туғдиради, қолаверса жун қиммат туради. Каноп ҳам худди шундай. Энг арзон ва осон топиладиган нарса похол, яъни шолининг пояси ҳисобланади. Лойга аралаштириладиган юк (тандирчилар тилида лойга аралаштириладиган жун, каноп, похолнинг миқдори) етарли даражада бўлса, тандирни яшаш осон бўлади. Агарда лойни юки кам бўлса, тандирни яшаш усталарга қийинчилик туғдиради ва тандир мўртроқ бўлиб қолади. Юкнинг ҳаддан ортиқ кўп қўшиб юборилиши эса тандирнинг чидамлилигини камйтиради. Энди юкларнинг афзалликлари нимадан иборат деган саволга жавоб берсак.

Қўй юнги жуда ҳам майдатолалардан иборат бўлганлиги сабабли лойда камроқ ҳажмни эгаллайди, тандирнинг мустаҳкамлигини ва уни узок муддат фойдаланишини ёки хизмат қилишини таъминлайди. Буни билган новвойлар ва хонадон соҳибларининг кўпчилиги қўй, эчки юнгини усталарга олиб келиб бериб, лойни шундан қориб ясаб беришини илтимос қилиб буюртма беришади. Лойга қориладиган юнг толаси қанчалик қалин ва дағал бўлса, тандирнинг чидамлилиги ва фойдаланиш муддати шунчалик қисқариб боради. Шу сабабли тандирчи усталар охириги пайтларда похолни майдалаш ва ёдришлигини камайтириш мақсадида уни ёйиб, устига сув сепиб қўйиб, уни янчиб, сўнгра лойга қоришни йўлга қўйишаган. Лойни тайёрлаш учун ивителиб

қўйилган тупроқ уюлмаси кетмон ёрдамида чошиб ёнига олиниб (4-10 кетмондан) унга юк қўшилиб, оёқ билан тепиб эзгиланади. Лойнинг ҳажми, яъни кўп озлиги устанинг нечта тандир ясамоқчи эканлигига қараб аниқланади. Битта уста ёки усталар гуруҳи биттадан 30-40 тагача тандир ясаши мумкин. Демак, лой ҳам шунга мос равишда тепиб тайёрланади. Лой 1-марта олинганда унга юк, яъни сомон, юнг, каноп аралаштириб олинади. Шундан сўнг лой 2-марта кетмон ёрдамида 2-жойга олиниб яхшилаб тепилади. Бунда ҳам лой қисмларга бўлиниб, 6-10 кетмондан олиб тепилгач, лой устига ташлаб яна тепилади. Оддий хўжаликлар учун тандир яшаш учун лойни 2 марта олиш кифоя қилади, бироқ лойни 3-4 марта тепиладиган бўлса, юк лойга яхши аралашиб тандирнинг сифати ва чидамлилиги ошади. Шундан сўнг лой 2 соатдан 1 суткагача тиндириб қўйилади. Лой қанча кўп тиндирилса, шунга қараб унинг сифати яхшиланади.

ТАНДИР ТУРЛАРИ: Уй тандири ҳар хил катта-кичикликда бўлади. Кичикроқ хўжаликлар ўзига мос кичикроқ тандирни, катта хўжаликлар каттароқ тандирни ўз хўжаликларига қуришади. Уларнинг энг каттаси “нимча тандир” деб номланади. Уй тандирлари “бир пеш” ҳамда “икки пеш” тандирлардан иборат бўлади. Тандирнинг нимчадан ҳам каттароғи “2,5 пеш” деб номланади. Ҳоввойлар ишлатадиган тандирлар эса 3 пешдан иборат бўлади. Бундан ташқари, сомса ёпиш учун алоҳида “сомса тандир”лар ясалади. Тандирган ун ва бошқа маҳсулотларни сақлаш учун хум ҳам тайёрласа бўлади. Хумга солинган ун узок вақт сифатини сақлаган ҳолда сақланади.

Тандирни яшаш усуллари ҳам турлича. Юқорида баён қилганимиздек, илгари тандир яшаш учун тандирга ўхшатиб махсус ясалган қолиплардан ҳам фойдаланилган. Жумладан, қанор қопага сомон тўлдирилиб, қорилган тандир лойни унинг устига суваб чиқилган ёки тупроқдан ясаган қолипни устига лой суваб ясалган. Бунда тандирни яшаш қийинчилик туғдиради. Бунда битта уста бир кунда фақат битта тандир ясаши имконига эга.

Тандир лой тиндирилгач у гувалакларга бўлиниб тепилиб, бир хил диаметрда узун ғоласимон ҳолга келтирилиб, телис ва курук жойга қўйилиб, оёқ билан ёзиб, тахтасимон ҳолатга келтирилади. Бу тахта “пеш” деб номланади. Бир пешдан иборат тандирларга ёйиладиган тахта тандирнинг катта-кичиклигига қараб энли қилиб ёзилади. 2 пешдан иборат тандирларга дастлаб таглик пеш тўғри ҳолда ёзилиб тахта ҳолига келтирилади. Бу тахта – пеш қотгач, кўтариб тикланганда тик турадиган ҳолда қотиб етилгач, 3-4 киши ёрдамида кўтарилиб доира шаклига келтирилади. Шундан кейин тандирчининг асбоб-ускунаси, яъни “товонча” ва “ғундақ”дан фойдаланиб пеш дастлаб “ҳом товонча”, яъни тишли товончада уриб чиқилади. Бунда тандирни ички томони ғундақ ёрдамида, ички томони эса товонча ёрдамида уриб чиқилади. Пеш 0,5-1 соат савомида қотгач товонча доғ товонча, яъни тишсиз силлиқ товонча билан алмаштирилиб яна уриб чиқилади. Яна бир нарсани айтиб ўтиш ёдимдан кўтарилибди, тандирчи усталарда “етилди” деган термин кўп ишлатилади. Етилди деган сўз тахта, яъни пеш ёзилгач у маълум миқдорда қўтган, яъни пеш ерда ёзилгандан сўнг маълум вақт ўтиши ва у кўтариб тикланганда ўзининг ҳолатини тутиб турадиган даражада қотганлигини билдиради. Буни усталарнинг ўзи аниқлай олади, холос. Бундан ташқари ҳом товонча билан урилгандан сўнг пеш бирмунча юмшайди. Доғини уриш учун эса яна маълум вақт яхтанинг қотиши талаб қилинади. Тахтани етилиши учун кетадиган вақт ҳавонинг иссиқ-совуқлигига, тахта ёзилган ернинг қанчалик куруқлигига, куёш нури тахтага тушган ёки салқинда турганлигига боғлиқ бўлади. Пеш кўтарилгач камида 2 марта урилади. “Уриш”, яъни 2 марта уриш бу – биринчиси ҳомини уриш, иккинчиси доғини териш деб номланади⁷¹. Уст пеш ярим ой шаклида тахта қилиб ёзилади. Бунда ҳисобни шундай олиш керакки, таг пеш билан уст пеш барабар етилиши, бунда таг пеш доғи терилгач, тепасига устки пешни кўтариб миндирганда кўтара оладиган даражада етилиши, уст пеш эса ўз

⁷¹ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда тумани.

ҳолатини тутиб тура оладиган даражада етилишин таъминлаш зарур бўлади. Уст пешнинг ярим ой шаклида ёзилиши тандирнинг оғзи танаси ва таг қисмига нисбатан кичикроқ бўлишига хизмат қилади. Устки пеш кўтарилгач, яъни таг пешнинг устига миндирилгач иккала пеш орасидаги оралиқ сув билан латта ёрдамида хўлланиб “едирилгач” (тахта, тош, сопол ва б. бир томони қирра ҳолдаги буюмлардан ясалади) ёрдамида едириб, пешлар бири-бирига ямаб бирлаштирилади. Сўнг уст пеш навбати билан, аввал ҳоми кейин доғи терилади. Бунда тандирнинг оғзи бўлган устки пешнинг юқори қисми янада кишрайтирилиб думалоқ шаклга келтирилиб, тандирга “қорин” ва “елка” берилади. Тандирнинг ичкари қисми эса уни “уриш” жараёнида “ғундақ” ёрдамида силлиқ, текис ҳолатга келтирилади. Ундан кейин тандирнинг сўнги қисми, яъни уни оғзини тайёрлаш қолади. Бу жараён “оғзини тортиш” деб номланади. Бунда уст пеш “етилиши” керак бўлади, яъни оғзи учун узатилган лойни кўтара оладиган даражада қотоши керак бўлади. “оғзини тортиш” шундан иборатки, унда тандирнинг катта-кичиклигига боғлиқ ҳолда маълум миқдордаги лой олиниб тепиб узатилгач, тандирнинг оғзи хўлланиб унга кийдирилади. Сўнг текислаб чиқилгач, лапкаш (тандирнинг оғзини тортишда фойдаланиладиган кигиз ёки қалин матодан тайёрланган мослама) ёрдамида тандирнинг оғзи тортилади. Бунда тандирчи лапкашнинг устига сув бериб, қўли билан лапкашни устидан оғзини қисган ҳолда айланиб унга шакл беради. Оғиз турли хил: тик оғиз, япалоқ оғиз, думалоқ оғиз шаклида бўлади. Уй тандириники кўпроқ тик оғиз, “сомса”, “новвой тандирлар”нинг оғзи кўпинча думалоқ шаклда биёлади. Шундан сўнг тандир қурилади. Уни уриши учун ҳам об-ҳаво шароити таъсир қилади, яъни ҳавонинг иссиқ-совуқлиги, ҳатто, шамол ва шабаданинг ҳам таъсири билинади⁷². Ёз кунлари қуёшли об-ҳаво шароитида тандир тез қурийд: 6 соатдан 1 суткагача. Куз баҳор ойларида эса тандирни қуриши

⁷² Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда, Риштон, Ёзёвон туманлари.

учун уни ичига тўпон, пайраха, хас-ҳашаклар ва ўтиндан фойдаланиб ясалади ва қуритилади.

Бундан 40-50 йиллар илгари тандирлар эшак, от араваларга юкланиб, шаҳар ва қилшлоқар айланибсотилган бўлса, кейинчалик трактор, юк автомобиллари, мотороллерлар ва бошқа техникалардан фойдаланиб аҳолига етказиб берилади.

ТАНДИР ҚУРИШ: Юқорида қайд этиб ўтганимдек тандирлар ҳар хил қурилади. Водийда асосан тандир учун махсус тандирхоналар қурилади. Тандир қуриш учун дастлаб “таглик” ясалади. Бунда “П” шаклидаги тош териблиб ёки битон қўйилиб 80-120 см баландликда ғишт ёки гувала кесакдан фойдаланиб девор урилади. Деворни устига ёғоч ёки темир тўсинлар қўйилиб устига туника қопланиб, “П” шаклидаги девор яна 30-50 см гача қўтарилиб қум билан тўлдирилади. Қум ярим ой шаклида, яъни тандирга мос равишда қолипга ўхшатиб тандир унга ётқизилади. Тандирнинг оғзи “П” шаклининг очиқ томонига қаратиб ётқизилади. Сўнг тандирнинг ён томонлар тупроқ билан тўлдирилиб, лапата ёки кетмон сопи ёрдамида тирбандланади. Тандирнинг очиқ қолган тепа қисми сомонли лой билан сувалади. Бунга қадар тандирнинг ички қисмининг 1/3 тупроқ билан тўлдирилади ва ўт ёқилади.

ХУЛОСА

Маълумки, жаҳондаги барча этнослар ўз ҳолича, бошқа этник гуруҳлар билан алоқага киришмасдан ривожланмаган. Ҳар бир этнос ўз тарихий тараққиёти давомида, албатта, ён-атрофидаги, қолаверса, бошқа ҳудудда истиқомат қилаётган халқлар билан иқтисодий савдо ва маданий алоқаларга киришганлар.

Этносларро бундай муносабатлар муайян бир этномаданий муҳитда, ён-маён яшаётган турли этник бирликларга мансуб халқлар ўртасида юз беради.

Фарғона водийси ҳам қадимдан мана шундай этномулоқот ҳудуди ҳисобланади. Марқазий Осиё хусусан, Фарғона водийси аҳолисининг бундай полиэтник таркиби қадимдан бу жойда этносларро алоқаларни қизғин кечишини таъминлаган.

Биз ўрганаётган водий аҳолиси ўзининг полиэтник хусусиятини сақлаб қолган, турли хўжалик маданий типга мансуб халқлар ўртасида асрлар давомида тараққий этиб келаётган алоқалар анча жадаллашган эди. Бу даврда

Бутун тарихий тараққиётлар давомида ён-маён ёки аралаш яшаб келган турли этник жамоалар ўртасидаги алоқалар турмушнинг барча соҳаларида юз берган. Юқорида таъкидлаганимиздек, аҳолининг анъанавий хўжалик алоқалари биз кўриб чиқаётган даврда ҳам турли хўжалик-маданий типга мансуб этнослар ўртасида яққол намоён бўлади.

Дехқончилик билан қадим даврлардан бошлаб шуғулланган ва бу борада бой тажрибага эга бўлган ўтроқ ўзбек, тожик ва уйғурлар фарғоналик қирғиз, қипчоқ, қурама, турк, юз ва қорақалпоқ каби чорвадор халқларнинг ўтроқлашуви ҳамда деҳқончиликка ўтишларида катта таъсир кўрсатганлар. Азалий чорвадор аҳоли деҳқончилик билан шуғулланишга ўтар эканлар, ўтроқ деҳқон аҳоли таъсирида ўзлари учун одатий бўлмаган экин турларини, чунончи, шоли, пахта ҳамда ҳар хил полиз экинларини етиштиришни ўзлаштириб олганлар. Бунда улар ўтроқ деҳқон аҳоли томонидан кашф

килинган экин экиш ва уни парваришlash билан боғлиқ кўплаб агротехника сирларини ҳам ўрганиб олганлар. Бу ҳудудда яшаб турган чорвадор аҳоли ҳам ўз ўрнида водийлик турғун халқларни чорвачилик хўжалигининг ривожига сезиларли таъсир кўрсатганлар. Фарғоналик қирғиз, қипчоқ, турк, қурама, юз ва қорақалпоқлар билан ўтроқ ўзбек, тожик ва уйғурларнинг чорвачилик соҳасидаги ўзаро муносабатлари, аниқроғи чорвадор этник жамоаларнинг бу борадаги кўрсатаётган таъсири чорвани боқиш, унинг сонини купайтириш, наслдорлигини яхшилаш ҳамда чорва маҳсулотларини қайта ишлашда намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, биз кўриб чиқаётган даврда Фарғона водийси аҳолисининг савдо иқтисодий муносабатлари ички савдо алоқалари ҳисобига анча кенгайган эди. Мазкур ҳудудда жойлашган барча этник гуруҳлар бу даврда водий ҳудудидаги савдо муносабатларида ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотлари билан қатнашаётган эдилар. Табиийки, улар томонидан бозорга олиб чиқарилаётган маҳсулотлар ўзларининг турмуш тарзи ва хўжаликларининг йўналишига тўла мос тушар эди.

Тадқиқот натижасида аниқ, бўлдики, водийнинг қирғиз, қорақалпоқ, қипчоқ, қурама, турк, юз каби этник жамоаларида «кўчмас», «доимий» турдаги уй-жойлар ўтроқ, ўзбек ва тожик аҳоли билан бўлган хўжалик маданий алоқалар натижасида вужудга келган. Ўтроқ аҳолига хос турдаги уй-жойларни тиклаган қирғиз, турк, юз каби ярим ўтроқ аҳоли унинг ички қисмини ҳам айнан ўтроқ ўзбек ва тожиклар каби жиҳозлашни ўрганганлар.

Тадқиқот учун танлаб олинган Фарғона водийсида деҳқончилик ва хунармандчилик билан боғлиқ бир қатор маҳаллий хусусиятлар бошқа тарихий этнографик ҳудудлардаги бу каби жараёнлардан фарқланиб туриши мазкур тадқиқот асосида аниқланди. Чунончи:

а) Фарғона водийси к.адимдан полиэтник хусусиятга эга бўлган ва аҳолисининг этник жиҳатдан турли-туманлиги ўрганилаётган даврда ҳам сақланиб қолган эди;

б) мазкур тарихий этнографик ҳудуд аҳолисининг этник турли-туманлиги ўз ўрнида бу ердаги этнослараро муносабатлар ривожда асосий омил бўлиб хизмат қилган;

в) Фарғона водийси ҳудудида яшаб турган, хўжалик хусусиятлари, турмуш тарзи, ҳамда бу билан боғлиқ ҳолда намоён бўлувчи қатор этник хусусиятлари билан фарқланиб турувчи турғун аҳоли ва ярим ўтроқ, ярим кўчманчи этнослар ўртасидаги ўзаро алоқалар ушбу тарихий этнографик ҳудудда кечаётган этномаданий, умуман этнослараро жараёнлар ҳарактерини белгилаб берган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. - Тошкент, 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997.
3. Адуллаев У. С. Межэтнические процессы Ферганской долины (XIX-начало XX века): Автореф...докт. истор. наук. –Т.,2006.
4. Аширов А. А. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа (по материалам Ферганской долины):Автореф...докт. истор. наук.-Т., 2008.
5. Абдулахадов Н. У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята):Автореф...канд. истор. наук.-Т., 2008.
6. Абдуллаев У. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар». «Янги аср авлоди», 2005.

7. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. –Б.27
8. Анорбоев А. Ўзбекистонда илк суғорма деҳқончиликнинг шаклланиши ва антропоген ландшафнинг ташкил топиши // Ўзбекистан ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. — Т., 2006.
9. Басилов В.Н. Божество аграрных культов // Культ святых в исламе. — М., 1970.
10. Батраков В.С. Хозяйственные связи кочевых народов с Россией, Средней Азией и Китаем. Т., 1955
11. Бернштам АН. Древняя Фергана. – Т., 1951.
12. Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида «шох мойлар» ёки «биринчи кўш» удуми // Ўзбекистан ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. Т., 2006.
13. Жабборов И..М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., Фан. 1964.
14. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти.Т.: Ўқитувчи. 2003.
15. Исоков З. С. Характерные особенности традиционного земледельческого хозяйства Ферганской долины в конце XIX начала XX века (характеристика и анализ хозяйственно-культурных традиций).: Автореф...канд. истор. наук.- Т.,2011.
16. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи.-Т: 2008.
17. Нарзикулов А. Деҳқон тақвими. — Т.: Меҳнат, 1991.
18. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки, Т., Фан, 1964.

19.Рассудова Р.Я. Земледельческое хозяйство и местные рынки Ферганы XIX в. // Бортольдовский чтения 1976. Год третий. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1976.

20.Саримсоков А. А. Календарные обряды узбеков (на основе материалов Ферганской долины): Автореф... канд. истор. наук. -Т., 2010.

21.Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Фарғона тумани Каптархона кишлоғи. 2013 йил.

22.Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бувайда, Риштон, Ёзёвон туманлари. 2013-2014 йиллар